

ISBN 978 - 9952 – 37 - 692-0

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

FİLOLOGİYA FAKÜLTƏSİ

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və bədii tətcümə ETL

**FİLOLOJİ TƏDQİQLƏR:
AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT
ƏDƏBİYYATI VƏ DİL MƏSƏLƏLƏRİ**

məqalələr toplusu

BAKİ-2021

Baş redaktor, toplayıb,
tərtib edən:

Nəzakət Hüseynova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

Rəyçi:

Elçin Məmmədov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

“Filoloji tədqiqlər: Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və dil məsələləri” adlı məqalələr toplusunda Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının əsas ideya istiqamətlərindən biri olan “Vətən həsrəti” mühacir ədiblərin əsərləri əsasında aparılan elmi-nəzəri araşdırmalar və Azərbaycan dilinin qrammatikası və metodikası haqqında təhlillər yer almışdır.

“Filoloji tədqiqlər: Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və dil məsələləri” adlı məqalələr toplusu Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsi Elmi Şurasının qərarı ilə (22 oktyabr 2021-ci il tarixli, 1 sayılı iclas protokolu) nəşr olunur.

“Filoloji tədqiqlər: Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və dil məsələləri”. Məqalələr toplusu. Bakı, “OPTİMİST” MMC çap mərkəzi -2021. 105 səh.

ISBN 978 - 9952 – 37 - 692-0

© “OPTİMİST” MMC çap mərkəzi -2021.

MÜNDƏRİCAT

AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATI

Nəzakət HÜSEYN QIZI	
“Vətən həsrəti” XX əsrin əvvəllərində yaranan Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının əsas ideya istiqamətlərindən biri kimi.....	5
Samirə MƏMMƏDLİ	
Ceyhun Hacıbəylinin “Bir il xəyallarda və bütöv bir ömür” əsərində vətən həsrətinin bədii konteksti.....	16
Təranə AĞAMALIYEVA	
Mirzə Bala Məmmədzadənin ədəbi irsində vətən həsrəti əsas motiv kimi.	24
Нигяр АХМЕДОВА	
Тоска по родине в эмигрантской литературе.....	30
Naibə RZAYEVA	
Mühacir taleyi yaşayan Nəsimi fəlsəfəsinin bu günümüzlə səsleşməsi.....	37

DİL MƏSƏLƏLƏRİ

Əhəd CAVADOV	
X-XI siniflərdə Azərbaycan dili fənni üzrə tərtib olunmuş metodik vəsaitlərdə yeni təlim üsullarının tətbiqi.	45
Gülümşər ABBASOVA	
Tabeli mürəkkəb cümlələrdə qəlib sözlərlə bağlayıcı sözlərin qarşılıqlı əlaqəsi.....	58
İradə MƏHƏRRƏMOVA	
Azərbaycan dilində feilin zamanlarının morfoloji xüsusiyyətləri.....	65

Şəlalə ABDULLAYEVA

Orta məktəblərin V sinif Azərbaycan dili dərsləyinin və MMV-nin filologiya fakültəsində tədrisi və təhlili məsələləri. 74

Şəlalə ABDULLAYEVA

Azərbaycan dilində feili frazeoloji birləşmələr və onların tədrisi metodikası haqqında bir neçə söz 88

Джаваншир МУРАДОВ

Обучение русской фразеологии студентов-азербайджанцев 100

AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATI

Nəzakət HÜSEYN QIZI*

h_nezaket@yahoo.com, turkkizi@rambler.ru

Vətən həsrəti XX əsrin əvvəllərində yaranan Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının əsas ideya istiqamətlərindən biri kimi (Almas Yıldırımın yaradıcılığı əsasında)

Ey Azəri türkü. Ey vətəndasım...

Sənin qarət olunmuş haqqından doğan daşqınlığına tərcüman olayım deyə ayırdım...
Nə yazıq ki, bu hayqırıs sonunda qırıq-tökük çıxan hıçqırıqlarımdan ibarət boğuş bir səs
oldu... Ah... Bu səsdə belə səni, həm sənin eşqini, həsrətini, qəribliyini azacıq da olsa
yaşada bildimsə, nə mutlu mana!..

Azərbaycanlı

Almas Yıldırım, 1936.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının yaradılmasında **əsas məqsəd** Rusiya bolşevik partiyasının Azərbaycanda Milli Azadlığımızın məhv edilməsinə yönəldilmiş iyrənc və vəhşi siyasətini ədəbi tarixin yaddaşına həkk etmək olmuşdur. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının yaranmasının **əsas səbəbi** isə bolşevik partiyası tərəfindən Azərbaycanda Milli oyanışın formalaşmasında və təbliğində xidməti olan bütün fikir aydınlarını təqib edilməsi idi. Belə ki, bu fikir aydınlarının təqibi represiya ilə nəticələnməli idi. Buna görə də fikir aydınlarının bir qismi mühacir həyatı yaşamağı seçdilər. Vətəndən ayrılmaq istəməyən **azadlıq mücahidləri** isə represiya uğrayaraq, güllələndilər. Onlar bu "iyrənc siyasəti" cansız cismləri ilə tarixə yazdılsa, mühacir aydınların ədəbi tarixi yaradacaq mənəvi və ideoloji fikir yükü üçqat ağırlaşdı. Çünki, mühacir ədiblər yaradıcılıqlarında özlərinin didərginlik ruhu ilə azadlıq mücahidlərin cisimsiz ruhlarının və vətəninə azadlığı əlindən alınmış ruhsuz bədənlərin harayını birləşdirməli idi. Buna görə də mühacir ədiblərin yaradıcılığında böyük qurbanlar bahasına əldə edilmiş və 23 ay sonra Rusiya imperiyasının siyasi oyunu nəticəsində süquta uğradılmış Milli azadlığımızın itirilməsi səbəbindən rus imperiyasına, bolşevizmə dərin kin, nifrət motifləri ön plandadır.

* BDU, filologiya fakültəsi., Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və bədii tərcümə ETL-nin müdiri, f.ü.f.d., Dosent.

XX əsrin əvvəllərində yaranmış Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatını ideoloji baxımda iki istiqamətə ayırmaq olar:

1. Milli azadlığımızın bolşevik partiyası tərəfindən **qanlı süqutunun** təcəssümü,
2. Milli azadlıq ideyalarının yaranmasında əsərləri və fikirləri ilə təbliğatçı kimi fəaliyyət göstərən aydınlarımızın İmperiya tərəfindən təcibi nəticəsində mühacir həyatı yaşamağa məcbur edilmişlərin **Vətən həsrəti**.

XX əsrin əvvəllərində yaranan “Vətən həsrətli” mühacirət ədəbiyyatı ideya-məzmun baxımından çox fərqli idi. Belə ki, bu istiqamətdə yaranan əsərlərdə sətiraltı anlamda milli oyanışa çağırış morifləri yer alıb. Azərbaycan ədəbiyyat tarixində Hüseyn Cavid və Əhməd Cavad məktəbinin davamçısı, milli oyanış carçısı olan Almas İldırımın “Vətən həsrətli” şeirlərində bu həsrət ictimai-siyasi ağırlıqlıdır. Şairin həsrətli şeirləri təkcə, Vətəninə ayrı düşməsinin tərənnümü deyil, onu daxilən yandırıb-odlayan Vətəninə azadlığını itirməsindən doğan fəryadıdır.

Qəlbi Vətən eşqi ilə döyünən aşiqi “vətənsiz qoyan” onun bütün bəşəriyyət üçün hüriyyət istəyi oldu. Bu idealla yola çıxan şair təciblərə məruz qalmaqla yanaşı, yaradıcılığı ciddi nəzarətə alınır və yerli-yersiz tənqid olunurdu. “Onu Əhməd Cavad və Hüseyn Cavid kimi sairələrin yolunu davam etdirməkdə günahlandırır, bu kimi yazarlardan proletar ədəbiyyatını təmizləmək lüzumunu kəskin səkilə qeyd edirdilər.

Bu təciblər onun Vətəndən sürgünü ilə sonuclandı. İlk əvvəl Dağıstanda, sonra isə Türkmənistanda sürgünlük həyatı yaşamağa məcbur edilən Almas İldırımın amalını ortaya qoymaq üçün münbit şərait var idi. Çünki, Sovet rejiminin mövcud olduğu hər yerdə əzilələrin dərdi, arzusu eyni idi: **HÜRRİYYƏT!** Təsadüfi deyil ki, Türkiyədə mühacir həyatı yaşayarkən şair “Bir gün gələcək” seirində bu ideyasını hayqıraraq, nəzmə cəkməsi dediklərimizə bariz misəldir:

Qazardım könüllərdə yalnız bir tək **ideal**:

“İnsanlara hüriyyət, millətlərə istiqlal!”

Hardasan, ey xilaskar Bozqurdum, çıx yoluma,

Hardasan, Ey Teymurun qüdrəti, gəl qoluma,

Şimsəklər kimi bir an mən çaxmaq istiyorum.

Hürr bir dünya, hürr bir din, hürr bir Tanrı, hürr bir yol,

Hürr bir həyat, hürr vicdan, hürr bir qafa, hürr bir qol,

Hürr bir seir, hürr bir esq, hürr bir məskən, hürr əmək.

İnsan oğlunun əsil hürr cənnəti bu demək! (1, s.136)

Bu misralardan aydın göründüyü kimi o, nəinki təkəcə öz Vətəni və millətini, bütün dünyanı və millətləri azad görmək istəyir. Şair üç misra ilə Müqəddəs Quran kitabımız vasitəsilə insanları doğru yola yönəldən və bu gün də bütün dünyanın Qanun kodeksində yer alan milli azadlıq, din azadlığı, yaşam azadlığı, vicdan azadlığı, fikir, düşüncə azadlığı, sevgi azadlığı, yaşayış azadlığı, əmək azadlığı və s. Uca Tanrının İnsan oğlunu xəlv edərkən onun üçün nəzərdə tutduğu bütün bu məziyyətləri çox böyük sənətkarlıqla nəzmə çəkməklə, tamahları üçün millətləri öz vassallarına keçirmək istəyən, vəhşi, insanlığa sığmayan qətliaamları və qəsbkarlıqları ilə bütün bu məziyyətləri tapdayan, özlərini “böyük güc” sayan, əslində isə hər zaman gözü və əli başqasının cibində olan, hər zaman özünün olmayana həyasızcasına yiyələnmək istəyən miskinlərə mesaj göndərməklə, onları bu üsulla insanlığa səsleyir. Məhz bu fikirlərinə görə Şair hər zaman təqib olunur.

Türkmənistanda ona qarşı edilən təqiblərin dözülməz həddə çatması səbəbindən şair başqa yerə mühacirət etməyi qərara alır. Əvvəl Məşhəd, Təbriz və Tehranda mühacir həyatı yaşayan Almas İldırım burada həm maddi, həm də mənəvi sıxıntılar yaşayır. Bu sıxıntıların mənəşəsində çapalayan şair öz izzatlarını 1934-cü ildə Təbrizdə qələmə aldığı “Azərin duası” şeirində Vətən həsrətli bir qərabanın diliylə təqdim edir:

Ulu Tanrım... Günahmı bu, bahar gəldi, mən çağladım
Bu bir elin diləyidir, yad bir sözə uydugum yox .
Dünya sevdi, mən də sevdim, ellər güldü, mən ağladım.
Sevdim, amma dizlərinə bir dəfə bas qoydugum yox. (1, s.101)

Almas İldırım bu şeirdə Vətən xiffətini təsvir etmək üçün təzadlı situasiyadan yararlanır. Dünyaya sevinc bəxş edən bahar gəlişi ilə hamını güldürdüyü halda, onu ağladır. Aləmin gözəlliyə qərqlə olunmasına baxmayaraq, o, zövq ala bilmir. Çünki, bu onun Vətəninin Baharı deyil. Poetik anlamda yaratdığı təzadlı təqdimat fonunda onun dərdi dərinliyi ilə dərk edilir. Şair Vətəninin Azadlığa qovuşmasını baharın gəlişi, “dünya sevdi, mən də sevdim, ellər güldü, mən ağladım” misrasında isə dünya azadlıq istədi, mən* də istədim, ellər azadlığa qovuşdu, mən azadlığımı itirdim sətiraltı anlamı ilə mübaligənin imkanlarından yararlanaraq, hadisənin siyasi fonunu çox məharətlə ədəbi tarixə həkk edir.

* Sair mən deyərək Azərbaycanı nəzərdə tutur.

İmpetiyanın əli ilə Vətəndən didərgin salınması Almas İldırım çox ağrıdır. Bu vəziyyətlə barışmaq istəməməyən şair şeirlərində üsyakar mövqe tutur.

Lənət əşarıma, həm sözlərimə,
Ey vətən, gəl də görün gözlərimə!
Gəl görün, doğsun həyatımda şafaq,
Mən vətənsizmi doğuldum? Bu nə haqq?.. (1, s.100)

Şairin Vətən təşnəsilə tutuşan qəlbindən qopan "Bu nə haqq?.." sorğusu böyük haqsızlıqların açılmasında açar rolunu oynayır. Çünki, Almas və məsləkdaşları məhz Vətənli olduqları üçün, Vətənlərini sevdikləri üçün, Vətəni boyunduruqda deyil, azad görmək istədikləri üçün Vətənsiz yaşamağa məcbur edirlər. Süleyman Rüstəmin təbirincə desək: "Zaman qarışıq idi. Bəziləri gizli fəaliyyət göstərən Müsavat Partiyasının təsiri altına düşdü. Bəziləri isə haqsız tənqidlərə davam gətirmədi. Bunun nəticəsində bir neçə sair ölkəmizi tərk etdi. Onların heç biri, o dövrün tələbi ilə desək, nə burjua yazıçısı idi, nə də bəy-xan övladları. Aralarında Almas İldırım kimi çox güclü və istedadlı sairlər də vardı..." (5)

Onların öz kimliklərini təsdiq etmək istəyi didərginliklə mükafatlandırıldı. Çünki, onlar azad fikirli, çox istedadlı aydınlar idi. Onların azadlıq istəyi "böyük məkanı" rahatsız edirdi. Çünki, təbəəliyi altında saxladığı millətlərə vahid Vətən anlayışı aşılırdı. Sovetlər birliyinə məcburi daxil edilən xalqlara bu vətənin ancaq böyük Rusiyadan ibarət olduğu təlqin edilirdi. Almas İldırım bu məsələyə "Mənim protestom" şeirində daha qızğın münasibət bildirmişdi:

Tfu... tarixə tfu... tərsinəmi dolandı?
Ölkəmiz parçalandı, bağına od qalandı,
Millətlərin naminə zəngin ellər talandı.
Dağlara əks edən səs: yalnız ah, aman qaldı...

Mənimdir o saçıdığı altun, para, çalınmış...
Məclisdə haqqım diyor, o haqq məndən alınmış,
"Moskov" deyib keçməyin, ayaqlara salınmış,
Varı-yoxu talanmış Azərbaycan mənimdir. (1, s.103)

Göründüyü kimi Almas İldırım həm iqtisadiyyatı, həm də mənəviyyatı talanmış Azərbaycanımızın müsibətini bütün çılpalığı ilə göstərməyə müvəffəq olur. Onun ən

ümdə idealı Vətəni azad görmək və Vətənin göylərində müstəqilliyimizin simvolu olan üç rəngli bayrağın dalğalanması idi.

Verin mənə yurdumu olsun cənnət bucağı,
Bir dövlət qurayım ki, sülhün doğma ocağı.
Başında dalğalansa üç boyalı bayrağı,
O zaman zənn edərəm bütün cahan mənimdir.(1, s.104)

Oxucu bu şeirdə şairin acılarla qovrulan həsrətinin üsyanını eşidir. Çünki, zülümlə Milli Azadlığına qovuşan Vətəni yenidən İmperiya tərəfindən qəsb edilərək, müstəqilliyi əlindən alınıb. Onun “mənimdir” hayqırışından bir növ “sən kimsən ki?” ritorik sualı (heç kim) doğur. Almas İldırım bu şeirində “mən” şəxsləndirməsindən istifadə edərkən xalqı nəzərdə tutur. Axı onun xalqının istəyində qeyri-adi bir məqam yoxdur ki? O, özünə məxsus olanı istəyir. Ondan çalınmış Cənnət bucağı olan yurdunu istəyir ki, orada sülhün ocağı ola biləcək bir dövlət qurub, milli kimliyinin təsdiqi olan üç rəngli bayrağını dalğalandırsın. Axı bu onun haqqıdır. Amma şair demişkən: “ bu haqq ondan alınıb”. Əgər Rusiya bu haqqı qaytararsa “hər yana saçdığı altun, para...” əldən çıxacaq. Ona görə də İmperiya ona məxsus olmayana sahiblənmək üçün hər zaman iyrənc siyasi oyunlara rəvac verir.

Almas İldırımın mühacirət dövrü yaradıcılığında yaşadığı məkanların təsiri aşkar duyulmaqdadır. Azadlıq carçısı İran mühitində sıxıntılı həyat yaşadığına görə onun şeirlərində **Vətənsizlikdən** doğan bir ümitsizlik nəzəri cəlb edir. Baxmayaraq ki, İranın coğrafi ərazisinin böyük hissəsi Azərbaycan torpaqlarıdır və şair də məhz qəriblik çəkməmək üçün ora sığınmışdır. Oradakı azadlıqdan uzaq idarə üsulları onu sıxmağa başlayır. “Azərin duası” şeirində bu ümitsizliyin təsviri qəlb parçalayır:

Həsret qalıb doğma yurdun nazlı müşfiq qucağına,
Gözlər yaslı, boyun bükük, vətənsizmi öləcəyəm?
Göz dikərək yad ellərin şəfa verməz ocağına,
Böylə qərib, bir parçacıq kəfənsizmi öləcəyəm? (1, s.101)

Türkiyəyə mühacirət edən şairin yaradıcılığında yenə də Vətən həsrətinin təsviri diqqət çəkir. Amma bu həsrətdə ümitsizlik notları yoxdur. Əksinə, Vətənsizliyinin səbəblərinin nümayişkarənə, üsyankar təqdimatı maraq doğurur. “Qürbətdə” şeirində :

Yox, mən ölmək istəməm, görmədən doğma yurdu,
Mən orda ağlamışam, mən orda güləcəyəm.
Söylə, qoy sevinməsin **Kremlin vəhşi qurdu**,
Mən tufanla doğuldum, tufanla öləcəyəm!.. (1, s.110)

-deyən şair gələcəyə nikbin baxır. Bu dörd misrada təsvir olunan “vətən həsrəti”nin ideoloji məzmunu açıq-aşkar duyulmaqdadır. “Orada ağlamışam, orada güləcəyəm”-deyiminin sətiraltı anlamı belədir: “orada milli azadlığımı itirib, ağlamışam, orada milli azadlığımıza qovuşub, güləcəyəm. Doğma yurdumun bu gününü görmədən ölmək istəmirəm”. Hətta, “Kreml”ə meydan oxumaqla bu iyrənc siyasi oyunun sahibinin kimliyini açıqlayır. Şair sətiraltı məqamların çatdırılmasında mübaliğə metodundan geniş yararlanıb. Belə ki, xalqının (mən) Milli Azadlığına qovuşmaq üçün verdiyi mücadilələrin, etdiyi üsyanların “tufanla” müqayisəsi, milli azadlıq ideyalarına yiyələndiyini isə - “doğulmaq” sətiraltı anlamında verməsi onun yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətindən söz açır. Onun sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin ən ümdə məziyyəti isə müsibətli tarixi həqiqəti dörd misrada oxucuya çatdırma bilmək bacarığıdır. Bu dörd misrada Vətəninin mücadilə nəticəsində azadlığına qovuşmasının, az bir müddətdən sonra yenə iyrənc siyasi gedişlə azadlığının əlindən alınmasının, bu siyasi oyunçunun kimliyinin təqdimi və gələcəkdə yenidən Vətəninin azadlığına qovuşacağı inancı təsvir edilib.

Şair Vətən həsrətindən doğan izzətlərinin tərənnümü zamanı çox maraqlı poetik gedişlər edir. Şair “Bakı” şerində **şəxsləndirmə metodundan** istifadə etməklə, Cümhuriyyətin süqutunda Bakını günahkar bilərək, məzəmmət edir:

Bir gün istiqlal dedin, biz atıldıq qovğaya,
Sən bağırdın qanlı bir yer açdın Moskvaya,
Kim dedi çevriləsən bir leş qoxan yuvaya?
Kim dedi bir mujikin əmrini dinlə, Bakı? (1.s. 111)

Aydın məsələdir ki, şair “Bakı” deyərək xitab edərkən, Bakının paytaxt olmasını və bu səbəbdən də Azərbaycanın taleyinin həllində söz sahibi olanların məhz burada mərkəzləşdiyini nəzərdə tutur. Hətta Bakının odlar yurdu olmasını diqqətə çəkmək üçün istifadə etdiyi **müqayisə** metodu çox uğurlu alınmışdır:

Dünyanın atəş dolu sinəsi mənəm deyər,
İlk olaraq atəşi vedin Prometeyə...

O zəncirləndi Qafa, sana can deyə-deyə,
Gö müldü könüllərə eşqi səninlə, Bakı...(1.s. 111)

İnsanları ilk dəfə odla təmin edən Prometey əfsanəsini nəzmə çəkən şair mübaliğəli situasiya yaratmaqla, Prometeyin özünün ilk dəfə atəşi Bakıdan alması müqayisəsini verməklə, bu odlar diyarının kökəninə qədim tarixə söykəndiyini göz önünə çəkir. "Gənclərə ümidim var" şeirində arzuladığı bu "müqəddəs ixtilalı" yurdunun gənclərinin yerinə yetirəcəyinə böyük inam bəslədiyini qürurla ifadə edir.

Sən aldırma, içimdən yaralıyam, yaralı,
Burax, keçsin gənc ömrüm fırtınalı, boranlı,
Mən bilərəm, sonunda çıxmam üzü qaralı,
Yurdumun gənclərinə ümidim, inamım var! (1.s.155)

Almas İldırım "Qürbətdə" şeirində böyük inamla təlqin etdiyi gələcəkdə " Vətəninin Milli Azadlığına yenidən qovuşacağı" fikrini bu şeirdə bir daha davam etdirərək, Yurdunun gənclərinin onu (xalqını) bu "üzü qaralıqdan" qurtaracağını böyük əminliklə dilə gətirir.

Mühacir aydınlar inanırdılar ki, Sevgili Vətən Övladları "Analarının" əl-qolunu imperiya zəncirindən, könlünə saplanan qanlı xəncərdən azad edəcək. Bu inancın daşıyıcılarından və təlqinedicilərindən biri olan Nağı Şeyxzamanlı "Azerbaycan Yurt Bilgisi"nin 1933-cü il, 16-cı sayında Cümhuriyyətin süqutunun 13-cü ilində "27 nisan münasibətilə" qələmə aldığı məqaləsində yazmışdır: "...Odlu -yurd"un atəşi var olunca atəş oğlunun qəlbindən də istiqlal qanları axacaq və gözəl hilalinə bürünmüş milli dalğalanan bayrağımız ucalmadıqca o qəlbin qanı dayanmayacaq. Onu ruslar da sezir və çox yaxında bunun acı həqiqət olduğunu səxsən görəcəklər." (4, s. 665)

Məhz bu atəş oğlunun qanı 70 il durmadan axdı və 1990-cı ilin 20 yanvarında böyük qanlar bahasına azadlığımızı, müstəqilliyimizi əbədi olaraq yenidən qazanaraq, gözəl hilalinə bürünmüş üç rəngli Milli Bayrağımızı başımız üzərində dalğalandırdılar.

Bu məqamda Almas İldırımın oğlu Azərə yazdığı "Bilməm ki" şeirini xatırlamaq yerinə düşərdi.

Gün gəlib ta son vədəllər yetincə,
Qəhr olası bu ayrılıq bitincə,
Bağçamızda sarı bülbül ötuncə,
İstəklərim olacaqmı, bilməm ki...(1.s.116)

Şair bu şeirində bədbin notlara köklənir. Bədbinliyinin səbəbi heç də gələcəyə olan inamsızlığı deyildi. O, gələcəyə böyük ümidlə baxırdı. Bu ümidin içində şairin gözləntiləri çox idi. Onlardan ən ümdəsi Vətəninin Azadlığına qovuşmasıdır. Çünki, Vətəni azad olunca, onun da Yurd həsrətinə son qoyulacaq. Elinə, obasına dönüb, həsrətini çəkdiyi bağçasında ötən sarı bülbülü dinləyəcək. O bilirdi ki, zaman gələcək, Vətən oğulları qollarını qandallayan İmperiya zəncirindən azad edəcəklər. Almas İldırım bədbinləşdirən səbəb isə artıq yaşlandığına görə o günləri görə bilməmək, Vətənə həsrət ölmək qorxusu idi.

Qovusarkən yurd bayrama, düyünə,
Çalxanacaq el öyünə-öyünə,
Sən erincə gözlədiyim o günə,
Mənim ömrüm çatacaqmı, bilməm ki...(1. s.116)

Ey ruhu didərgin Vətən övladı! Vətən nisgili ilə ömrü boyu qovrulmuş mücahid! Sənin inancın göyərdi.1990-cı ilin 20 yanvarında 70 ildən sonra müstəqilliyinə qovuşan Vətənin sənin təbircə desək, bayram edərək öyünə bilmədi. Qətliaqların miqyası böyük olduğundan insanları kütləvi şəkildə qan gölündə boğdular. Bayram edəcəyimiz halda həmin gün xalqımızın tarixinə “Qanlı yanvar” kimi daxil edildi. 20 yanvar Vətənin həm qürur, həm də matəm günü kimi qeyd edildi. Azadlığımıza qovuşduğumuz günün bayrama çevrilməməsinin başqa bir səbəbi də gözəl Qarabağımızın başına gətirilən müsibətlər idi.

Müstəqilliyimizə gedən yolları qapatmaq üçün gözəl Qarabağımız iyrenc siyasi oyunun tərkib hissəsinə daxil edildi. Atəş oğullarının dizini yerə gətirmək üçün bu Cənnət diyarımız 30 il mənfur ermənilərin tapdağına verildi. Ellərimiz talandı, evlərimiz oda qalandı, insanlarımız qətl edildi, əsir götürülüb insanlığa sığmayan işgəncələrlə öldürüldülər. 30 ilin hər günü Qarabağa qovuşacağımız həsrətlə yaşadıq. Və o gün yetirdi. Həmin gün **27 sentyabr 2020-ci il** idi. Artıq **Odlu Yurdun atəş oğulları** bu mübarizəyə tam hazır idilər. Onlar bu günü çoxdan gözləyirdilər. Bir işarə yetərdi ki, od püskürsünlər. Bu işarə həmin gün **Azərbaycan Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev** tərəfindən verildi. Uzun müddət torpaqlarımızın sülh yolu ilə qaytarılması uğrunda böyük təşəbbüslər göstərən, gərgin mücadilələr verən **Hörmətli Prezidentimiz** sonu görünməyən bu siyasi oyunlara nöqtə qoydu və bununla da Azərbaycan tarixinin Ən Şərəfli səhifəsini yazdı. **Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı, Hörmətli Prezidentimiz İlham Əliyevin** dünyanı heyrətə salan güclü ordu strategiyası və ölümün özünə meydan oxuyan qəhrəman oğullarımız sayəsində işğalçı

Ermənistanın 30 il ərzində yaratdığı silahlı qüvvələri darmadağın edildi, 44 gün ərzində onları böyük zərərə uğradaraq, geri çəkilməyə məcbur etdilər. Bununla da 2020-ci ilin 8 noyabrında 30 illik Qarabağ həsrətimizə son qoyuldu. ATƏŞ OĞULLARI bu ZƏFƏRİN sevincini, qürurunu bizə yaşatdılar!

Ruhun şad olsun Vətən həsrətli mücahid! Sənin və məsləkdaşlarının arzusu həyata keçdi! 8 noyabr tarixə “ZƏFƏR BAYRAMI” kimi yazıldı.

ƏDƏBİYYAT

1. Almas İldırım. Seçilmiş əsərləri. Ondər nəşriyyatı. Bakı, 2004.160 s.
2. Əhməd Cəfəroğlu. Azərbaycan ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi izləri. “Azərbaycan yurd bilgisi” dərgisi, Ankara, “Türk Dil Kurumu” 2008, 1-36 saylar, 1464 s.
3. Qardaş köməyi (Kardeş yardımı) Bakı . “İpəkyolu”, II nəşr, 2013, 215 s.
4. Nağı Şeyxzamanlı “27 nisan münasibətilə” “Azerbaycan Yurt Bilgisi”. Ankara. 1933-cü il, sayı 16.
5. Süleyman Rüstəm. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti. 22 yanvar 1988
6. Vaqif Sultanlı. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı. Bakı, Şirvanəşr, 1998, 160 səh.
7. https://az.wikipedia.org/wiki/Almas_%C4%B0ld%C4%B1r%C4%B1m

Dosent Nəzakət HÜSEYN qızı

“Vətən həsrəti” XX əsrin əvvəllərində yaranan Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının əsas ideya istiqamətlərindən biri kimi
(Almas İldırımın yaradıcılığı əsasında)

Xülasə

XX əsrin əvvəllərində yaranan “Vətən həsrətli” mühacirət ədəbiyyatı ideya-məzmun baxımından çox fərqli idi. Belə ki, bu istiqamətdə yaranan əsərlərdə sətiraltı anlamda Milli oyanışa çağırış morifləri yer alıb. Azərbaycan ədəbiyyat tarixində Hüseyn Cavid və Əhməd Cavad məktəbinin davamçısı, Milli oyanış carçısı olan Almas İldırımın “Vətən həsrətli” şeirlərində bu həsrət ictimai-siyasi ağırlıqlıdır. Şairin həsrətli şeirləri təkcə,

Vətəninə ayrı düşməsinin təənnümü deyil, onu daxilən odlayan Vətənin azadlığını itirməsindən doğan fəryadıdır.

Qəlbi Vətən eşqi ilə döyünən aşiqi "vətənsiz qoyan" onun bütün bəşəriyyət üçün hüriyyət istəyi oldu. Bu idealla yola çıxan şair təqiblərə məruz qalmaqla yanaşı, yaradıcılığı ciddi nəzarətə alınır və yerli-yersiz tənqid olunurdu.

Məqalənin tam mətnində Almas İldırımın "Vətən həsrətli" şeirləri hərtərəfli təhlil olunacaq.

Açar sözlər: Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı, Almas İldırım, Vətən həsrəti, Milli azadlıq, ideya-məzmun.

Associate Professor Nazakat HUSEYN gizi

"Longing for a homeland" as one of the main idea directions of the Azerbaijani emigrant literature forming in the early twentieth century
(on the base of Creativity of Almas İldırym)

Abstract

Emigrant literature "Longing for the Motherland", which appeared in the early twentieth century, was very different in terms of ideas and content. Thus, in the works in this direction, there are motifs calling for a national awakening. In the history of Azerbaijani literature, Almas İldırym, the successor of the Huseyn Javid and Ahmad Javad schools, the herald of the national awakening, has this socio-political weight in his poems "Longing for the Motherland". The poet's longing poems are not only a hymn to his separation from the Motherland, but also a cry for the loss of the freedom of the Motherland, which burned him inwardly. The one who "left homeless" his lover, whose heart was beating with love for the Motherland, faced freedom for all mankind. The poet, who set out on this ideal, was not only persecuted, but his work was taken under strict control and criticized locally. The full text of the article discusses Almas İldırym's poems "Longing for the Motherland".

Keywords: Azerbaijani emigration literature, Almas İldırym, longing for the homeland, national freedom, idea-content.

Доцент Назакат ГУСЕЙН ГЫЗЫ

«Тоска по Родине» - азербайджанская эмигрантская литература начала XX века - как одно из основных идейных направлений (По произведению Алмаса Илдырыма)

РЕЗЮМЕ

Возникающая эмиграционная литература начала XX века «Тоска по родине» сильно отличалась по идеям и содержанию. Таким образом, в произведениях, созданных в этом направлении, есть субстратные морфы, призывающие к Национальному пробуждению. В стихах Алмаса Илдырыма, продолжателя школ Гусейна Джавида и Ахмеда Джавада в истории азербайджанской литературы, провозвестника национального пробуждения, это стремление имеет социально-политический вес.

Тоскливые стихи поэта - это не только гимн его разлуке с родиной, но и крик о потере свободы отечества, который его внутренне сжег.

Именно его стремление к свободе для всего человечества «ушло» от возлюбленной, сердце которой билось от любви к Родине. Поэт, стремившийся к этому идеалу, не только подвергался гонениям, но и его творчество подвергалось тщательному контролю и критике.

В полном тексте статьи будет всесторонне проанализировано стихотворение Алмаса Илдырыма «Тоска по Родине».

Ключевые слова: Азербайджанская эмигрантская литература, Алмас Илдырым, Тоска по родине, Национальная свобода, Идейное содержание.

Rəyüci: Professor Vaqif Sultanlı

**Ceyhun Hacıbəylinin “Bir il xəyallarda və bütöv bir ömür”
əsrində vətən həsrətinin bədii konteksti**

“Qürbət mənim içimdə...”

Kamaləddin Kamu

Bir millət öz tarixi taleyini dərk edəndə onun ömür payına həm də didərginlik düşür. Milli tarixi yaddaşımızda vətəndən cüda düşənlər və onların faciəvi taleyinin yaratdığı kədər yükünün yaşı neçədir, bilinmir. Bir həqiqət bəllidir ki, vətənə həsrət bağirlardan qopan həsrət nəğmələri: ilkin mərhələdə bayatı, sonralar poeziya nümunələri kimi Azərbaycan ədəbiyyatının özəyinə çevrildi. Milli bədii təfəkkürümüzdə “lələk yandırma”- bu vasitə ilə də xəbərləşmə tendensiyası var. Bir şərqli üçün vətən yaddaşı ruh yaddaşı ilə bağlıdır. Heç təsadüfi deyil ki, milli ədəbiyyatımızda “durna” qürbət quşu kimi obrazlaşır. Sanki, belə bir detala ciddi ehtiyac vardı və bunu “durna” fiquru ifadə edir. Bu mənada milli poeziyada müəyyən paralellər var. Molla Pənah Vaqifin məşhur “Durnalar” şeirini xatırlayaq: *“Bir zaman havada qanad saxlayın// Sözümdür mənim sizə durnalar”* (4, s. 96). Burada qürbət quşlarına müraciətdə vətənə həsrət, nisgil, onların vasitəsilə xəbərləşmə istəyi duyulur. Lakin Zakirdə bu həsrət biraz da rəng dəyişdirir. Zakir durnalarla xəbərləşir, durnalar səssiz ötürüşür, qaqqıldaşaraq qanad çalırlar.

“Diyari qürbətdə müddətdi varam,
Gecə-gündüz canan deyib ağlaram,
Mən də sizin kimi qəribi zarəm,
Eyləməyin məndən haşa durnalar” (6,s.134).

Zakirin vətən həsrəti təkəcə sevgi və həsrət qaynaqlı deyil, burda məcburi gediş detalı, sürgün elementi var ki, mövcud situasiyada həsrətin yükü və çəkisi qat-qat artır. Azərbaycan siyasi mühacirətinin xarakterində də bu vardı. Qəfil bir dalğa gəlmiş, “nizami mülk” devrilmişdir. XX yüzilin əvvəllərində xüsusi axın, dalğa effekti verən siyasi mühacirətin vətəndən kənardakı fəaliyyətinə baxılsa görünər ki, xüsusən ədəbi nümunələrdə bu həsrət ilmə - ilmə bütün mətnlərin alt qatlarına qədər ötürülüb. Bu mənada onların etnoqrafik nümunələrə, folklor elementlərinə müraciəti təsadüfi deyil.

* BDU, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyat və bədii tərcümə ETL, elmi işçi, f.ü.f.d.

Əbdülvahab Yurdsevəri və onun vətəndən kənarında yazdığı əsərləri xatırlayaq. Bu əsərlərdə Azərbaycan ədəbiyyatının müəyyən nümunələri çox orijinal biçimdə, məhz siyasi mücadilə aparan, vətənin işğal edilməsi ilə barışmayan bir yazıçının baxışı mövcuddur və bu təsadüfdə həmin əsərlər vətəndə cürət edilməyən tərzdə şərh edilirdi. Bundan başqa, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin mühacirətdə yazdığı “Azərbaycan tarixi” və “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərləri bu nisgilin fərqli şəkildə təzahürü idi. Vətən həsrəti mövzusu bu başdan qeyd edək ki, həm ümumi təyinatlı, həm də fərdi planda çözülməli olan mövzudur. Ümumi təyinat məsələsi aydındır, siyasi səbəblərə görə, həm də ölkənin varlığı ilə bağlı əqidəsi uğrunda vətəmindən didərgin düşmüş insan nə qədər ağır olsa da vətən həsrəti çəkir, hətta müəyyən məqamlarda bu həsrəti bədii ədəbiyyatın mövzusunə çevirir; o mənada ki, siyasi əqidə daim ayıq olmağı tələb edən bir kateqoriyadır, ölkənin, məmləkətin siyasi varlığına təcavüz edilibsə, bu mübarizədə hər şey və ilk növbədə vətən həsrəti qəlbın şərti mənada dar qəlibindən çıxıb millətin ruhu ilə təmas tapıb insanı heyrətləndirən mövzu və onun bədii həllinə çevrilir. Fərdi planda isə daha maraqlı və cəlbədicə nüanslarla rastlaşırıq. Əvvəla, deyək ki, mühacirət ədəbiyyatı ümumi Azərbaycan ədəbiyyatı kontekstində anlaşılır, oxunur və şərh edilir. Bunu niyə dedik? Bəzən mühacirət ədəbiyyatının mətnlərinə aşağı keyfiyyətli, sıradan yazılar kimi baxılır. Bununla əlaqədar bir vacib qeydi unutmayaq: “... Sovet dönəmində bu ədəbi, elmi-bədii düşüncənin vətənə gəlmək, burada təhlil olunmaq imkanı yox idi. Müstəqillikdən sonra isə belə bir imkan yaranmışdır, lakin bu imkan heç də vətəndə və ondan kənarında yaranan bədii düşüncəni bir-birinə qarşı qoymağı şərtləndirmir. Bu metodoloji cəhətdən səhv yanaşmanın təzahürüdür...”(2, 13). Bədii ədəbiyyatda vətən həsrətinin şərhinin ümumi təyinatlı planının (ümumi kontekstdə olsa da!) bir vazkeçilməz özəlliyi var: vətəndə qoyub gəldikləri dəyərləri olduqları yerdə canlı nəsnelərə çevirmək. Bu mənada vətən həsrəti anlayışının şərhinin ikinci planı - fərdi plan təhlil edilməlidir. İnsan Vətəndə olduqda onun daşı-torpağı, təbiəti və gözəlliyi ilə bağlı yazılan nə varsa sakit qəbul eləyir, çünki hər şeyi elə öz ruhundan gəlirmiş kimi hiss edir, ancaq vətəndən ayrı düşmüş, özü də siyasi səbəbdən ondan qopmuş insanın vətənlə yeganə bağı vaxtilə içində hiss etdiyi, sakit qarşıladığı mətnlərlə nəfəs almasıdır. Bu təsadüfdə vətən həsrətini ifadə edən bayatı nəfəsə çevrilir, ana dilindəki vətənlə bağlı istənilən mətn onun gözləri qarşısında canlı nəsənənin yerini alır və vətənin istiqlalı uğrunda çarpışan mühacir həmin sakit şeyləri ya bir mənzərə, ya da tamaşa kimi artıq seyr edir və seyr sonsuza qədər uzanır, heç zaman bitmir. Bu iki plan şübhəsiz ki, bir yerdə fəaliyyət göstərir, mücahidin mübarizəsində sövq-təbii iştirak edir.

Vətən həsrəti dünya yaranandan insanın qəlbinə hakim olub, həm onun çox sevdiyi dəyərlərdən ayrılmasını, həm də elə məhz o dəyərlərlə canbir qəlbə yaşamasını şərtləndirib. Elə təkcə bir faktı qeyd edək ki, vətənin hər bir mühacir övladı qürbətdəki evində bir Azərbaycan guşəsi düzəltmiş, adını “Vətən” qoymuşdu. Orda ancaq Azərbaycanı ifadə edən əşyalar sərgilənir, ordan gələn kitablar düzülür, milli musiqi dinlənirdi və bu, bir ənənəyə çevrilmişdi. Elə Kərim Odərin “Azərbaycan”ı, Əhməd Cəfəroğlunun “Yurd bilgisi”, Rəsulzadənin “Azərbaycan tarixi”, “Azərbaycan ədəbiyyatı”, Rəfiq Rəfiqoğlunun “Füzuli” araşdırması, bayatılara verdiyi yeni həyat qürbəti vətənə çevirmək cəhdi deyildimi?! Dünyada, o cümlədən həyatda və ədəbiyyatda heç bir hadisə birtərəfli təsir etmir, baş verən hadisənin təsir mənasında iki vektoru olur, insanı sarsıdan, onun qəlbinə ən işıq düşməyən laya qədər incidən, bir də, insanı bu gözəlliklərlə nəfəs-nəfəsə qoymaq, bu iki əks şeyin çulğuşması bədii ədəbiyyatda unikal nümunələrin yaranmasına qapı açır. Dedik ki, həyatın hər bir sahəsində həsrət, hicran, əzab, izzət və fəraq motivi olub, olur və olacaq. Bu fəraq daha çox dünyanın düzümünü dəyişdirən global hadisələr baş verdikdə daha güclü şəkildə təsir edir. Məsələn, Həzrəti Məhəmməd peyğəmbərdən vətənə sevgi ilə bağlı bir rəvayət var. O, Məkkəni tərk edəndə belə buyurmuşdu: “Ey Məkkə, sən mənim ən sevdiyim məkansan, əgər sənin xalqın məni məcbur etməsəydi, heç zaman səni tərk etməzdim” (1, 194). Məkkədə Məhəmməd peyğəmbərə verilməyən əzab qalmamışdı, peyğəmbər bütün bu əzab və izzəti yaşamış, ancaq bir an olsun vətəni unutmamışdı, əksinə bütün əzablar onun fəaliyyətində aparıcı xəttin yaranmasına təkan vermişdi. Kimsə, tanıdığı kimsə Məkkədən Mədinəyə gəlsəydi dərhal vətəninə soruşardı. Darıxar, həmin əzablar təkrar canından keçərdi. Əzabı, izzəti və sevgini unutmaq insana güc verir.

Bu nəzəri ayrılığı Ceyhun Hacıbəylinin ömür yolu və əqidəsi uğrunda apardığı mübarizə fonunda nəzərdən keçirə bilərik. Bu müstəvidə biz vətən həsrəti motivini “vətənə qayıtmaq” metaforası ilə təhlil etmək istəyirik. Həsrət mütləq qayıdışı şərtləndirir, fiziki baxımdan mümkünsüz olduqda bu hökmən xəyal formasında baş verir və insanın bədii mətnlərdə xəyalı həqiqətə çevirməsi mükəmməl obraz və süjet xətlərinin yaranmasına səbəb olur, belədə adı çəkiləcək əsərin, bədii mətnin qurulma, kompozisiya kontekstində də keşməkeşli hadisələr zənciri bitmir, uzandıqca uzanır. Bu mənada Ceyhun Hacıbəylinin “Bir il xəyallarda və bütöv bir ömür” romanında bu qayıdış iki xətt üzrə gerçəkləşir: birincisi odur ki, müəllifin vətəni görmək, onun havasını içinə almaq, onunla yaşamaq həsrəti o qədər güclü və spontan şəkildə baş verir ki, əsərdə bu nüanslar xəyalın ən ilğımlı versiyalarında görünür, bəzi fraqmentləri oxuduqca həmin ilğım dumanından sözün əsl mənasında baş açmağa bilmirsən, ancaq

dediyimiz kimi bunun ikinci tərəfi də var, xəyalda vətənə qayıdan müəllif hər qarışda bir olmuş hadisənin baş vermə və bitmə anını xatırlayır, həmin hadisələr iki fonda: həm keçmişdə, həm də indi qürbətdə vizuallaşır, bu kontekstdə incələdikdə müəllifin - vətənindən ayrı düşmüş ədəbiyyat adamının, həm də milli istiqlal nümayəndəsinin mətnində ifadə etdiyi bir mühüm cəhət çox aydın şəkildə ifadə olunur: əlacsızlıq. Məhz bu əlacsızlığın gücünə bəzən xatırlanan keçmişdəki hadisələr müəyyən mənada deformasiyaya uğrayır, birinci fonda onlar necə var, elə görünse də, ikinci fonda artıq qürbətin də nisgilləri qarışır ona və keçmişin hadisəsi keyfiyyətə dəyişir və bütün bunların yekununda nasirin Azərbaycan adlı məmləkətdə insanların və onların vətəninə başına gələn bəlalar ayaq açıb yeriyir.

Məlumat üçün deyək ki, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının ən parlaq nümayəndələrindən biri Ceyhun Hacıbəyli 1891-ci il 21 oktyabr tarixində Şuşada anadan olmuşdur. O, 1962-ci il oktyabr ayının 2-də vəfat etmiş və Parisdə, Sən-Klu qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur. İlk Azərbaycan Cumhuriyyətinin qurulmasında, bu yöndə gedən mübarizələrdə fəal iştirak etmiş, qürbətdə-mühacirətdə olduğu zaman ən müxtəlif yollarla yenə də ölkənin varlığı uğrunda mübarizə aparmışdır. C. Hacıbəylinin ən maraqlı və dəyərli işlərindən biri “Qarabağın dialekt və folkloru” əsəridir. Ancaq fikrimizcə, onun bədii yaradıcılığı ilə elmi və publisistik yaradıcılığı arasında heç bir ziddiyyət olmamış, tam əksinə, bu istiqamətlər C.Hacıbəyliyə mübarizəsini daha konkret şəkildə aparmaqda yardımçı olub. “Qarabağın dialekt və folkloru” əsərinin adını təsadüfi çəkmədik, belə ki, bu əsərdə həm elmi yanaşma, folklorun araşdırılması metodikasından haqqında qeydlər, həm də Qarabağ folklorundan nümunələr mövcuddur. Nəzərə alsaq ki, “Bir il xəyallarda və bütöv bir ömür” əsərinin janrı son dərəcə orijinal və o dövr üçün araşdırma baxımından aktualdır, əsərin bədii məni ilə folklor nümunələri arasında bir-birini tamamlama, bir-birinin içinə gömülən həsrət, şübhəsiz ki, vətən həsrəti və insanın bu yolda çəkə biləcəyi bütün dəhşətli ağrıları bədii ədəbiyyatın güzgüsündə əks etdirmə nüansı yaşayır. “Bir il xəyallarda və bütöv bir ömür” əsərinin janrı yuxu janrıdır, qeyd edək ki, o hələ “Kaspi” qəzetindəyənkən bu yuxuları müxtəlif imzalarla nəşr etdirirdi, ancaq fransızca yazdığı romanda bu yuxular başqa bir formada – vətənə qayıtmağı labüd edən və onu hər bir təsadüfdə əngəlləyən şəkildə ifadə olunur. Aydındır ki, janr kontekstində məna əvvəl-axır formaya çevrilir və biz deyək ki, bədii nəsr nümunəsinin formasıyla onun içindəki mənalara da qavrayırıq, bu əsərdə isə mənalara yuxulardan gəlir, onlar həm real, həm ilqımvaridir. Qeyd edək ki, bu roman C.Hacıbəylinin ömür kitabı olmaq etibarını ilə milli bədii nəsrimizə qazandırdığı ən mükəmməl əsərlərdəndir. C.Hacıbəylinin fransız dilində qələmə aldığı və sonradan dilimizə çevrilən hekayələri də

var, onlardan biri “Nejdanovun işi” adlanır. Bu hekayədə müəllif Stalin rejiminin bütün naqis cəhətlərini sadə süjet bazasında çox uğurla açmışdır. Hekayədə təqlin edilən fikirlərdən biri budur ki, insanın beynini, ruhunu qarışdıran, onu təbii halından çıxaran siyasi rejim insanlararası münasibətləri də vurub dağıtmış, onları bir-birinin üzünə durmağa məcbur etmişdi. Bu hekayədə hər şey realdır, bu kimi faktlar (C.Hacıbəylinin geniş jurnalistlik fəaliyyəti var idi və şura hökumətinin ilk çağlarında tüğyan edən bu xaosla bağlı onun fakt, məxəz problemi yox idi) adı çəkilən romanda da mövcuddur, ancaq bir fərqlə, romanda hər şey real həyatdan gəlsə də, mühacirin vətənə dönmək həsrəti ilə rastlaşıb, yuxu dumanlarının içindən keçərək vizuallaşır və nəticədə janr sferasında xeyli maraqlı dönüşlər baş verir. Diqqət edin: “...Vətənimə qayıtmağa hazırlaşırım. Evimə gedən yolda şar görürəm. Bilirəm ki, o, parisli qadına məxsusdur. Götürmək istəyəndə bayağı görkəmli bir kişi peyda olub məni qabaqlayır. Qayıtmağı tələb etməyə cəsarətim çatmır, gözləyirəm, görüm, şarla nə edəcək. Kişi görünməz bir nərdivana dırmaşmış şarı özündən daha iri, daha möhkəm bir şarın yanına məftillə bağlayır. Ancaq bu vaxt mənə çatır ki, bu kişi lampaları qaydaya salan elektrik montyorudur. Öz-özümü inandırırım ki, məftilin o biri ucu parisli qadının əlindədir və istədiyi vaxt şarı özünə tərəf çəkə bilər...” (3, 121). İndi başqa bir pasaja diqqət edək: “Kübar bir yığıncaqda xanımlara “aradan çıxmaq” ifadəsini izah etməklə məşğulam. Dinləyicilərim mənə çox ləng başa düşən kimi görünürlər. Nəhayət, xeyli vaxtdan sonra onlara başa sala biləndə, ifadə inanılmaz bir uğur qazanır...

Oğlumla bir yerdəyik, ona maraqlı bir şey göstərməliyəm. Kilsə qülləsindən gələn musiqi səsi eşidilir. İki alətin ifa etdiyi musiqidir, alətin biri çox səs-küylüdür. Birdən atəş açılır və səslə alət dərhal susur. Belə qənaətə gəlirəm ki, onu çalan yerin-dəcə həlak oldu. Atəş minarədən gəlir, çünki oradan spiralvari pilləkənlə düşən bir kişini görürəm. Bunu oğluma işarə edirəm, ancaq başa düşürəm ki, o da artıq görüb, çünki o, durbinlə həmin kişini izləyirdi.

Atəş açılan minarənin görünüşü...” (3, s.193). Burada yuxu janrının qəribəliyi, daha doğrusu, özümlülüüyü ondadır ki, Parisdə, hansısa guşədə baş verən hadisə dərhal insanın ilkinə, vətəninə baş vermiş hadisə ilə çulğaşır, ilk baxışdan əlaqəsiz nəsnelər xəyalda şırım açır, ağıl yerindən oynayır...

Əsas məsələ heç də müxtəlif nəsne və hadisələrin bir-birinə çulğaşmış fantasmaqorik mənərə yaratmasında deyil, yuxu janrının ən ümdə məziyyəti keçmişdəki yaralara işarə etməsindədir, nəticədə keçmiş indiki zamana qarışaraq onun yerini tutur, şüurda bu “zorla” bir araya gələn hadisələr ən müxtəlif variantlarda birləşib ayrılırlar.

Başda qeyd etdik ki, Ceyhun Hacıbəyli tam real faktlarla işlədiyi hekayələrdən fərqli olaraq bu romanında baxış bucağını dəyişdirir, vətənin hansı bəlalara düçar olduğunu göstərməyin çox unikal bir yolunu tapır: xəyal və gerçəkliyin qarışığından hasil olan mətn. Zənnimizcə, mühacirlərin vətən eşqini, şübhəsiz ki, həm də vətən həsrətini bundan daha mükəmməl üsulla vermək olmazdı.

XX əsr Çin yazıçısı Lu Sinin “Vətən” hekayəsində də bu kimi motivlər mövcuddur. Həm bu hekayədə, həm də C.Hacıbəylinin romanında, hər iki əsərin təhkiyəsində bir ixtiyarilik var, sanki təhkiyənin irəliləməsini təmin edən yay boşalıb və sözlər bizə məlum olmayan bir məkanda birləşir, ayrılır, insanın daxilini gəmirən faciəni ifadə edir. Hekayədə bu üslub açıq aydın görünür: “...Çox şey haqqında danışmaq istəyirdim, mənə elə gəlirdi ki, sözlər indicə ipindən qopmuş mirvarilər kimi töküləcək: bildirçin, balıqqulağı, uçan balıq, ça... Ancaq sözlər sadəcə başımın içində fırlanırdı, çıxış üçün yol tapmırdı, onlara nəse mane olurdu.” Bu kimi detallar və ifadə tərzini C.Hacıbəylinin romanında da var, ancaq müəllif belə “dumanlı” üslubdan da siyasi məqsədlər üçün istifadə edə bilir, məsələn, “Bayram münasibəti ilə canlı göyərçinlərdən ibarət raketlər atılır...” (5). Çinin Anton Çexovu adlandırılan Lu Sinin “Vətən” hekayəsində epiloq hissəsi hər iki əsərdə vətən həsrətini şərti-metaforik üslubda ifadənin mükəmməl nümunəsi sayıla bilər. Onun qəhrəmanı vətəndən ayrılışını belə təsvir edir: “ Getdikcə doğma evimizdən uzaqlaşırıdım, arxamızda doğma təbiətin rəsmi qalırdı, amma mən bu rəsmdən ayrılmağa heyifsilənirdim. Mənə elə gəlirdi ki, hansısa gözəgörünməz yüksək divarlar məni mühasirəyə alıb, dünyadan təcrid edib və bu, məni hədsiz kədərləndirirdi. Boyunda gümüş halqası, qarpız sahələrinin balaca qəhrəmanının əvvəllər aydın olan obrazı birdən dağlara yayıldı və tutqunlaşdı və bu mənə ağrı verdi” (5). Vətən - həm də istinad nöqtəsidir və səbəb nə olursa-olsun bu nöqtəni tərk etmək həmişə ağırlı və faciəvidir. Lu Sinin “Vətən” hekayəsində vətəndən ayrılışın motivi bir qədər fərqlidir. Amma məcburiyyət yenə də əsas fakt olaraq qalır. Ya vətəndə qalıb miskin və əzablı yaşamı ilə onun bütələrindən birinə çevrilmək, ya da uzaqlara – rifah vəd edən yerlərə gedib “vətən” adlı bütü qəlbində yaşatmaq... Əzablı olsa da, hekayənin qəhrəmanı ikincini seçir. Hər iki əsərin qəhrəmanı gələcək haqda düşünür, çıxış yolu isə yoxdur, bu isə üslub və janr sferasında qeyri-adi dönüşlərlə yadda qalır. Hekayədə deyilir: “ ... Gələcək haqqında düşündüm və birdən məni dəhşət bürüdü. O vaxt Jun-tu məndən ətirli maddə qabları və şamdan dəstini xahiş edəndə mən öz-özümə gülümseyib düşünmüşdüm ki, o hələ də bütələrə tapınır və onlardan ayrıla bilmir. Bəs mən öz əllərimlə yaratdığım və adına ümid qoyduğum şey büt deyilmi? Fərqimiz bircə budur ki, Jun-tunun bütəri gözlə görünür və onlara toxuna bilir, mənim bütüm uzaq və

dumanlıdır. Yuxuladığımda gözlərim qarşısında zümrüd yaşılı rəngdə sahil, tünd göy səmadasa qızıl Ayı gördüm. Və düşündüm: ümid o deyil ki, artıq o mövcuddur və ya mövcud deyil. Ümid yol kimidir- realda yoxdur, amma keçib gedən insanlar onu yaradırlar” (5). Mövcud problemin bədii həllində ümid elementi çox yaxşı tapıntıdır. Eyni ümid yolu bütün azərbaycanlı mühacirlərin ömür və mətn xəttindən keçirdi. Həm də Lu Sinin qəhrəmanının göstərdiyi kimi, reallıqlar ümidin əksini diqtə etsələr də bu mücadilə qəhrəmanları çarəsizliyin, tükənmişliyin pik nöqtəsində ümidi özlərinə yol yoldaşı bildilər. Deyirlər, davamiyyət labüddürsə, hər şey bitər, ümid başlayar”. Reallıqda çökürülmüş, yox edilmiş Azərbaycan Cümhuriyyəti onların qurduğu həsrət qarışıq ümid adlı körpü ilə öz əvvəlki ünvanına qovuşdu.

Açar sözlər: ömür, Hacıbəyli, mühacirət, ədəbiyyat

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Baykara Hüseyn. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Kitab Klubu, 2017, 347 səh.
2. Əhmədli Bədirxan. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: təşəkkülü, problemləri, şəxsiyyətləri. Bakı, Elm və Təhsil, 2017, 376səh.
3. Hacıbəyli Ceyhun. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Elm, 2017, 490 səh.
4. Vaqif. Əsərləri, Klassik Azərb.ədəbiyyatı, Bakı, “ Şərq-Qərb”, 2004, 267 səh.
5. Sin Lu. Vətən. <https://www.ceylanmumoglu.com/az/translation/lu-sin-veten-hekaye>
6. Zakir Q.B. Seçilmiş Əsərləri. “Avrasiya-Press”, Bakı, 390 səh.

Samira MAMMADLI

Artistic context of longing for homeland in the work by Jeyhun Hajibayli "A year in dreams and a whole life"

Summary

This article deals with the interpret as broadly as possible of the concept of nostalgia for homeland in the Azerbaijani emigration literature in the example of the nobel of Jeyhun Hajibeyli, one of the most prominent representatives of Azerbaijani emigrant literature. The author tried to scientifically study the principles that created this concept and conditioned its existence in fiction. It is noted that the issue of longing for the homeland is a topic that should be addressed both in general plan and individually. A man who was expelled from his homeland for political reasons, as well as for his

belief in the existence of the country, makes this longing a subject of fiction and this inexhaustible longing is at the heart of every writing technique. The second context of the interpretation of the concept of longing for the homeland is the individual plan. A person in the homeland quietly accepts everything that is written about his land, nature and beauty, and feels that everything comes from his own spirit; these texts become the homeland itself for the artist who is separated from the homeland and lives an immigrant life. These texts become a breath of fresh air for him. Undoubtedly, these two plans work together and are naturally involved in the struggle of the immigrants.

Key words: life, Hajibayli, emigration, literature

Самира МАМЕДЛИ

**Художественный контекст тоски по Родине в произведении Джейхуна
Гаджибейли «Год во сне и вся жизнь».**

Резюме

В статье рассматривается максимально широкое толкование концепции ностальгии по Родине в азербайджанской эмиграционной литературе на примере романа Джейхуна Гаджибейли, одного из самых ярких представителей азербайджанской эмигрантской литературы. Автор попытался научно изучить принципы, которые создали это понятие и обусловили его существование в художественной литературе. Отмечается, что проблема тоски по Родине - это тема, которую нужно решать, как в общем плане, так и индивидуально. Человек, изгнанный со своей родины по политическим причинам, а также из-за своей веры в существование своей родины, делает это стремление предметом художественной литературы, и это неиссякаемое стремление лежит в основе любой письменной техники. Второй контекст трактовки концепции тоски по Родине - индивидуальный план. Человек на родине спокойно принимает все, что написано о его земле, природе и красоте, и чувствует, что все исходит из его собственного духа; эти тексты становятся родиной для художника, оторванного от родины и живущего иммигрантской жизнью. Эти тексты стали для него глотком свежего воздуха. Несомненно, эти два плана работают вместе и, естественно, вовлечены в борьбу иммигрантов.

Ключевые слова: жизнь, Гаджибейли, эмиграция, литература.

Rəyçi: Dosent Nəzakət Hüseynova

**Mirzə Bala Məmmədzadənin ədəbi irsində vətən həsrəti
əsas motiv kimi**

Milli ədəbi və tarixi yaddaşımızın önəmli hissəsini özündə ehtiva edən Azərbaycan mühacirətinin mərkəz nöqtəsində qərarlaşan əsas amil vətən həsrəti ilə bağlıdır. Xarakter baxımından bu, siyasi mühacirət idi. Çünki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda baş verən tarixi-siyasi hadisələr vətəndə siyasi mühacir axınıni formalaşdırdı. Bu qövmin Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Nağı Şeyxzamanlı, Məmməd Altunbay, Mirzə Bala Məmmədzadə kimi nümayəndələrinin qürbətdə yaranan ədəbi irsinin əsas motivini məhz vətən həsrəti mövzusu təşkil edirdi. Əslində, adı çəkilən siyasi ideoloqların mühacir taleyi yaşamasının təməlinə dayanan səbəb də vətən təəssübü deyildimi?! Doğma vətəni tam, bütöv görmək arzusu onların həm də ideoloji platformasını müəyyənləşdirdi. Azərbaycan siyasi mühacirətinin ideoloji əsaslarını yazıb hazırlayan Mirzə Bala Məmmədzadənin “Millət hər şeydən əvvəl özünü bilməlidir...”, “Hər şeydən öncə milli istiqlal”, “Tutduğumuz yol” elmi-publisistik məqalələri, “Vətən qaldı” hekayəsi qürbətdəki vətən ağrısını və təəssübünü ən yaxşı şəkildə ifadə edir. Milli azadlıq mübarizəsinin gedişatında Azərbaycan siyasi hərəkatının rolunu və yerini müəyyənləşdirən Mirzə Bala milləti bir nehrə bənzədirdi və ona yön verən amil kimi irsiyyət faktorunu qeyd edirdi. Onun “Vətən”, “Millət” qavramlarını ideoloji aspektdə təqdimi digər siyasi mühacirlərin də fəaliyyət kredosunu ifadə etmiş oldu. “Ey gənc türklər! Bu gün Kəbeyi-müqəddəsiniz olan vətəninizi azad ediniz. Əgər milli ədəbiyyat istəyirsiniz, yenə onu qurtarmalısınız. Əgər milli məktəb istəyirsiniz, yenə onu qurtarmalısınız. Əgər elmi-fənn arzulayırsınız yenə onu xilas etməlisiniz. Hər bir fikriniz, hər bir düşüncəniz, hər bir əməl və diləyiniz onun içərisində təmin olunmalıdır. Sizi bir insan olaraq vətən yaşadır. Sizi bir millət olaraq vətən yaşadır. Sizin dininiz, irz və namusunuz yenə vətəninizi içində səlamət qala bilər. Sən də yatmış duyğularını oyat, hürriyyətə doğru addım at, hürriyyət yolunda qan tökməyə, can verməyə hazır olduğunu bildir. Hürriyyəti və vətəni yolunda can verməyən bir millət, muxtariyyəti, istiqlaliyyəti yolunda varından keçməyən bir millət yaşamaq istəmir deməkdir” (4;s.71-72). Bu, milli kimliyini dərk edən milli ideoloqun özündən sonra gələnlərə göstərdiyi istiqlalın və qurtuluşun yolu idi. Əslində, həmin dövrdəki Azərbaycan siyasi mühacirətinin ideya qayəsi yalnız bu idi və mövcud həqiqətin göstərilən səviyyədə dərkilə onları mübarizə

* BDU, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və bədii tərcümə ETL, kiçik elmi işçi, f.ü.f.d.

məramının istiqamətini və dəyərini bəirləyirdi. Bunu da daha çox milli köklərə bağlılıqla ifadə etmək olar. O, mövcud mübarizə yolunda sonadək əzmini itirmədi, dogma yurduna həsrət qalsa da, vətəndən uzaqlarda milli düşüncə naminə yazıb-yaratdı. Mirzə Bala Məmmədzaadənin həyat yolu da digər mühacirlər kimi əsrin keşməkeşləri və təlatümləri içərisində keçmişdir. 1927-ci ildə İstanbula gələn Mirzə Bala bütün ömrünü Azərbaycanın azadlığı uğrunda mübarizəyə həsr etmişdir. Tədqiqatçılar onu Cümhuriyyətin arxivi, yaşayan beyni hesab edirdilər. Hətta, bolşevik idarəsi ÇEKA-nın onun xüsusi təqibi də bu səbəbdən qaynaqlanırdı. Hətta bəzi mənbələrdə deyilir ki, Şirvanşahların Cənubi Azərbaycanda olan nəsiləri onu Çekanın əlindən xilas etmək üçün qızıl pul, dəyərli əşya vermişdilər. Milli istiqlalın ideoloji əsaslarını işləyib hazırlayan Mirzə Balanın fəaliyyəti sayəsində Cümhuriyyət dövrü ilə əlaqəli məlumatlar günümüze gəlib çatdı. Hətta onun "Milli birlik hərəkatı" kitabını ictimaiyyətə təqdim edərkən M.Ə.Rəsulzadə müəllifə artıq çox vacib işini görüb tamamladığını deyir. Qeyd edir ki, bu kitab sayəsində Cümhuriyyət dövrü həqiqətlərini silə bilməyəcəklər. Müsavatın sosial – demokratlar qolunu təmsil edən Mirzə Balanın "Açıq söz" qəzetindəki ciddi fəaliyyəti də danılmazdır. Cənubi Azərbaycanda mühacirətdə qaldığı 1924-1927- illərdə Mirzə Bala "Ermənilər və İran", "Vətən qaldı", "Muğan xan" əsərlərini yazmışdır. Tanınmış mühacir siyasi xarakterli məqalələrlə yanaşı, Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı məqalələr də yazıb. Təkcə, Mirzə Bala deyil, digər mühacirlər də Azərbaycan dili, mədəniyyəti, folkloru, ümumiyyətlə, ədəbiyyatı ilə bağlı müxtəlif məzmunlu məqalələr yazır, milli mədəniyyəti durmadan təbliğ edirdilər. Maraqlıdır ki, sözügedən müəlliflərin yaradıcılığında konseptualıq axtarmaq yersiz olardı. Çünki, ixtisas sahəsindən, istedad yönündən asılı olmayaraq, onların bir hədəfi vardı- Vətən və onun dərdləri... Bu səbəbdən də hansı istiqamətdə yazmalarından daha çox, nədən yazdıqları daha ön planda idi. "Həsərət" anlayışının özünün fitrətində həm də "sevgi" var. Dolayısıyla, onların qəlblərində daşdıqları sonsuz Vətən sevgisi, nə olursa olsun onu yaşatmaq cəhdi yuxarıda adlarını sadaladığımız əsərlərin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Bu fəaliyyət bir tərəfdən vətən həsrəti ilə bağlı idisə, digər tərəfdən ikitərəfli mədəniyyət mübadiləsinə xidmət edirdi. Yada salaq, XX əsrin əvvəllərində sanki bir intibah dövrü yaşanırdı, ictimai həyatın ən nüxtəlif sahələri inanılmaz intensivliklə dirçəlirdi, mühacirətdə Azərbaycan ədəbiyyatını yaradan bir çox insanların bədii mətnlərindəki poetik sistem, üslub və janrlar da dəyişikliyə səbəb oldu. Onların çox qızgın və temperamentli fəaliyyətlərində ilk baxışdan həsrət, dözülməz dərd, didərginlik heç hiss edilmir, bu da təbiidir, çünki onlar vətən dərdini də adi, sıradan insan kimi çəkmirdilər. Bu əsərlərdə Azərbaycan ədəbiyyatının müəyyən nümunələri çox orijinal biçimdə, məhz siyasi mücadilə apararı, vətəninin işğal

edilməsi ilə barışmayan bir yazıçının baxışı mövcuddur və bu təsadüfdə həmin əsərlər vətəndə cürət edilməyən tərzdə şərh edilirdi.

“Vətən qaldı” hekayəsində müəllif hürriyyət və bağımsızlıq mücahidlərinin acı həyatını, vətən dərini, həsrətini əks etdirir. Bu əsər istər mövzu, istərsə də sənətkarlıq baxımından maraq doğurur. Müəllif burada öz başına gələnləri həzin və təsirli bir dillə oxucu ilə bölüşür. Məlum olur ki, o, Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğalından sonra İrana keçməyə, mühacirət həyatı sürməyə məcbur olur. Elə ilk günlərdən müəllif müdhiş mənzərələrlə rastlaşır. Onların olduqca mürəkkəb, keşməkeşli yollarını vətən dərni qovuşdurur. Hekayədə Gəncə üsyanından sonra milli ordunun müxtəlif maneələr dən sonra İrana keçə bilmiş, bolşeviklərin əlindən qaçıb canını qurtarmış bir əsgərin öz həmyerlisi ilə görüşündən bəhs edir :

“- Bütün rəisləri məhv etmişlər, bir kimsə qalmamış!

- Xayı, qalmışdır...

- Kim?

- Onları yetişdirən Millət... Milləti yaşadan Vətən!..

- Əvət, Vətən!.. Yalnız Vətən qaldı!..

Dışarıda yenə günəş çıxmışdı. Bulud keçmiş, yağmur bitmiş, ətraf yenə aydınlanmış, bahara dönmüşdü. Rəşid hənuz düşünüyordu. Birdən bilaixtiyar:

- Əvət, yalnız Vətən... İstila bu bulud kimi müvəqqəti və keçigidir. Madam ki, Vətən qalmışdır, istiqlal ümidi də qalmışdır!.-deyə mənə döndü” (5).

Müəllif burada mühacirət həyatının ağır, acı mənzərələrini məharətlə təsvir edir. Hər cür məhrumiyyətlərə, əzab və işgəncələrə məruz qalan istiqlal aşıqlarının məzarları da ürək ağrıdır. Millət durursa, onu yaşadan Vətən yerindədirsə, demək hər şeyi yenedən bərpa etmək, qurmaq, yaratmaq mümkündür. Bu hekayə həmin dövrdə yaşanan reallıqları əzablı, miskin tərəflərlə əks etdirən tam məndir. Məndə milli ordunun əsgərinin öz həmyerlisi ilə mükaliməsi bizə Məhəmməd Əminin qürbətəykən, vətəndən gələn əmisi oğlu ilə mükaliməsini xatırladır. O, əmisi oğlundan istiqlal yoldaşlarının sonrakı taleyini maraqlanır. Hansını soruşursa, Məhəmmədli ya öldürüldüyünü, ya həbs edildiyini, ya da sürgün edildiyini deyir. Bütün ailəsini istiqlal yolunda qurban verən və əyilməyən Rəsulzadə əqidə yoldaşlarının itkisini böyük sarsıntı ilə qarşılayır. Hekayənin sonluğunda olduğu kimi, Məhəmməd Əminin də yeganə inamı və ümidi hər şeyə rəğmən Vətən adlı Azərbaycan boyda bir istinadgahın varlığı idi.

Qonşu ölkənin Azərbaycan mücahidlərinin, onların timsalında Azərbaycan istiqlalına münasibəti tarixin ibrət dərsidir. Bu barədə düşünməyi və nəticə çıxarmağı oxucunun ixtiyarına buraxan müəllif diqqəti qəhvəxanada ağır vəziyyətdə olan mühacirin üzərində

cəmləyir. Məlum olur ki, Gəncə üsyanının iştirakçısı Azərbaycanı tərk edib İranda zindana düşür, nəhayət Gilanda yerləşir. Mirzə Bala hekayəni simvolik bir sonluqla bitirir:

“Hürriyyət istəriz” deyə yazdınız!
Səlamət yoludur getdiyiniz yol,
Günəşlər doğacaq izlərinizdə.
Yalnız deyilsiniz yoldaşınız bol,
Bir imanlı millət var yerinizdə.
Düşmən saldırsa da,dörd qoldan sizə
Qorxmayın “ qurtuluş pək mahal” deyə
Biz də gəliyoruz o yoldan sizə
İstiqlal,istiqlal...İstiqlal deyə “(3; s.14).

M.B.Məmməd zadə bu şerin “qəhrəmanlarımızın əsir və məhkum vətəndə istilaya qarşı hürriyyət və istiqlal uğrunda savaşılar və bu üzdən “buzlu cəhənnəmlərə” sürülmələri təsir altında yazıldığını” vurğulayaraq qeyd edir ki, Vətəndə və mühacirətdə davam edən istiqlal savaşı üzərinə “buzlu cəhənnəm”dəki savaşı da əlavə olundu.

M.B.Məmməd zadə haqsız təqiblərə məruz qalmış, dogma yurdunu tərk etməyə məcbur olmuşdur. Ancaq bir an da Azərbaycansız yaşamamış, Azərbaycan odunu, həsrətini üreyində gəzdirmişdir. Həmin qürbət duyğusu, qəriblik acısını əsərlərində əks etdirmişdir. Görkəmli ədib əsərlərində Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqütundan sonra qaçıb canını qurtaran azərbaycanlı imühacirlərlə rejmin amansız rəftarını, tez-tez törədilən erməni təxribatlarını ətraflı qələmə almışdır.

Mirzə Bala Məmməd zadə Azərbaycan Cümhuriyyəti dövrünü obyektiv şəkildə qələmə almaqla müasir tədqiqatçılara bu dövr ilə bağlı çox önəmli məlumatlar vermişdir. Ümumiyyətlə, Mirzə Bala bütün həyatını demək olar ki, Azərbaycanla bağlı məsələlərə həsr etmişdir. Bolşeviklərin qanlı qırğınından sonra Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Bala Məmməd zadə kimi respublikamızda yüzlərlə ziyalı haqsız təqiblərə məruz qalmış, dogma yurdunu tərk etməyə məcbur olmuşdur. Azərbaycan həsrətini uzaqlarda yaşasalar da vətənsiz yaşamayıblar. Ürəklərində yaşayan qürbət duyğusu, qəriblik acısı əsərlərində əks olunub.

Mirzə Bala bir çox siyasi məqalələrində Azərbaycan türklərinin ortaq istək və arzularını həyata, dünyaya dair, yurd və vətən məsələləri ilə bağlı görüşlərini, Azərbaycanın uzaq və yaxın tarixi ilə bağlı məsələləri əks etdirmiş,Sovet yönətiminin Azərbaycan üzərindəki çalışmaları və uyqulamalarını bütün dünyaya duyurmuşdu. Ümumiyyətlə, Mirzə Bala Məmməd zadə milli kimliyimizi dönə-dönə qeyd edərək “türk”olmasını şərəflə qeyd edirdi. Təkcə, Mirzə Bala deyil, digər mühacirlərin də

formasından asılı olmayaraq bütün mətnlərinin alt qatında sonsuz nisgil, ağrı son dərəcə romantik notlarla ifadə olunurdu. Bu, sahib olduqları “Vətən”i, “Millət”i bir gün mütləq tam, hürr görməyə yönələn inamın təsdiqi idi.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Bakı, Maarif, 1998, 299 səh.
2. Cabbarlı N. Mühacirət və klassik ədəbi irs. Bakı, Elm, 2013, 173 səh.
3. Gültekin. Buzlu cəhənnəm. İstanbul: Kayabal- Giresun Matbaası, 1948, 48 səh.
4. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı, Bakı, 1992-ci il, 246 səh.
5. Məmmədzadə M.B. “Vətən qaldı”, “Azərbaycan” qəzeti, 1952, Ankara, №5
6. Sultanlı V. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı. Bakı, Şirvan nəşr, 1998, 160 səh.

Тарана Агамалиева

Тоска по Родине как главный мотив в литературном наследии

Мирзы Бала Маммедзаде

РЕЗЮМЕ

В статье «Тоска по Родине как главный мотив в литературном наследии Мирзы Бала Маммедзаде», исследуется тема тоски по Родине в литературном наследии политического иммигранта, сына коренного Азербайджана М.Б.Маммедзаде. Тоска по Родине была основным мотивом художественных, научных и публицистических работ большинства идеологов, работающих над сохранением истории родины азербайджанской политической иммиграции, которая как особое движение в Азербайджане сформировалась в начале XX века. В этом смысле привлекают внимание статьи М.Б.Маммедзаде " «Путь, которым мы идём», «Азербайджан зовёт», «Родина осталась». В статье особое внимание уделяется отношению писателя к понятиям «Родина» и «Нация». Статья основана на монографиях.

Ключевые слова: чувство разлуки, тоска по родине, эмиграционная литература, поэзия.

Homesickness as the main motive in the literary heritage of

Mirza Bala Mammadzade

SUMMARY

The article "Homesickness as the main motive in the literary heritage of Mirza Bala Mammadzadeh" explores the topic of homesickness in the literary heritage of the political immigrant, the son of native Azerbaijan M.B. Mammadzade. Longing for the Motherland was the main motive of the artistic, scientific and journalistic works of most ideologues working to preserve the history of the homeland of Azerbaijani political immigration, which, as a special movement in Azerbaijan, emerged at the beginning of the 20th century. In this sense, attention is drawn to the articles of M.B. Mammadzade "" The way we are going "," Azerbaijan is calling "," The Motherland remained. " monographs.

Key words: feelings of separation, longing for homeland, emigration literature, poetry.

Rəyçi: f.ü.f.d., elmi işçi Samirə Məmmədova

Тоска по родине в эмигрантской литературе

Эмигрантская литература является важной частью богатого творчества художественного мышления азербайджанского народа, который претерпел процесс эволюции на протяжении многих веков и достиг современности. Таким образом, в определенные периоды и этапы истории нашего художественного мышления литературно-художественные деятели нашего народа были вынуждены покинуть свою родину и на первом этапе обратились на территорию Османского государства, а на последующем этапе – на территорию Турецкой Республики и других государств. То есть в XV-XVI веках ряд азербайджанских художественных деятелей покинули нашу страну и отправились на территорию Османского государства (нынешняя Турция) (Хамиди, Хабиби, Халили, Сурури, Басири, Шахи, Хазани и др.) или Средней Азии (Зияи, Хульги, Аллахи и др.). В то время было несколько причин эмиграции. Профессор Ягуб Бабаев отмечает эти причины: «Среди этих причин были феодальные войны в стране, бунты, беззаботность, финансовые затруднения, обида на безразличие, стремление к лучшей жизни и славе и так далее. Следует добавить, что на территории Османского государства царили относительная стабильность и мир. И османские султаны, и различные высокопоставленные чиновники покровительствовали ученым и художественным деятелям и заботились о них. Мы наблюдаем такое покровительство в Средней Азии во время правления султана Хусейна Байгара, особенно его визиря, известного узбекского поэта А.Наваи (1441-1501). Поэтому некоторым нашим поэтам приходится переселяться в эти страны. Известно также, что ряд ученых и художественных деятелей были насильно вывезены в Турцию после Чалдиранской битвы» (2, с. 314). Как видно, даже на тех этапах нашей литературной истории были художественные деятели, которые оказались далеко от своей родины. Естественно, это чувство разлуки и тоски по Родине в той или иной форме проявляется в их творчестве.

Однако, поскольку эмигрантская литература, существовавшая на предыдущих этапах, не создавала в нашей истории системы, идеологического направления,

* BDU, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və bədii tərcümə ETL, elmi işçi

прессы и т. д., основная ведущая часть нашей эмигрантской литературы по понятным причинам восходит к XX веку.

И это правда, что эмигрантская литература стала неотъемлемой частью азербайджанской литературы и еще больше обогатила ее. Тоска по Родине отражена как в поэзии, так и в прозе эмигрантской литературы. Только поэзия была более подходящим художественным выбором для художественного деятеля, чтобы выразить свои чувства и эмоции, связанные с тоской по Родине. Поэтому большинство искомых примеров по актуальной теме мы находим именно в поэзии. Например, в стихотворении Алмаса Йылдырыма «Тоска по Родине» мы видим наглядный пример тоски по Родине, мы видим, что чувства, волнение и переживания поэта словно воспламеняются болью разлуки: (1, с. 117)

В этом отрывке из стихотворении мы видим, что поэта изначально вдохновляла эта земля, он горел любовью к ней, хотя жил в другом месте, он не наслаждался без родины, как будто он бездушен, что его не радовала жизнь, его любовью была лишь только Родина - Кавказ - Азербайджан. Кроме того, примечательно, что поэт оплакивает потерю родины, отмечая, что в каждом камне есть тоска и скорбь: (1, с. 117)

Когда мы читаем это стихотворение, создается впечатление, что поэт оживает на глазах человека и оставляет глубокие следы в нашем воображении того, что он чувствует. Маариф Теймур справедливо пишет о тоске Алмаса Йылдырыма по Родине: «В сущности, личность поэта полностью переплетается с тоской по Родине» (4, с. 12). Это действительно так.

Гюльтекин-Амин Абид – также один из поэтов-эмигрантов, приговоренных к жизни вдали от своей родины, который тосковал по своей родине и жалел ее. Его научная и художественная деятельность всегда сопровождалась любовью и тоской по Родине. Есть большие надежды на независимость Азербайджана, пережитая в стихах поэта «Мой флаг и независимость» (1924 г.), «Моя Родина и любовь» (1924 г.), «Праздник на чужбине» (1925 г.), «Независимость Азербайджана» (1919), но утраченная, все еще будет нашей. В «Ледяном аду» бойцы, пережившие тысячу и одно невзгоды, живут любовью к флагу, независимости и патриотизму в своих сердцах. «Флаг жив, и если он умрет, страны, отменившие его, уйдут под землю», - сказал поэт – сын Азери. От имени его течет кровь в венах. Однако, несмотря на все угнетения и пытки, лозунг «мести» к стране, «угнетавшей хуже Нерона» и «Пронзившей сердце Тюркизма» останется. Есть способ спасти Родину от чужих рук: (3, с. 304).

Кроме того, в стихах эмигрантского поэта, таких как «Джан Азербайджан» (1919), «Любимый Баку» (1923), «Письмо Стамбула» или «Матери» (1924), «Праздник на чужбине» (1925), мы видим как его чувства тоски по Родине выражены и поэтизированы. В своем стихотворении «Джан Азербайджан» Гюльтекин хочет сказать, что как бы мы ни были разлучены с тобою, ты с нами, пока душа в нашем теле, дорогая Родина! (6)

Тоска поэта по Родине ярко выражена также в его стихотворении «Любимый Баку». В стихотворении, которое начинается с обращения к столице Баку, он считает свой родной город матерью, жалеет ее и поэтическим языком выражает сочувствие к ее боли: (6)

В этом стихотворении Гюльтекин-Амин Абид также поэтическим языком выражает, что он поклоняется родине, любящие которой изгнанны и находятся в чужих руках. Тоска, боль и любовь поэта к Родине достигли такого уровня, что он хочет, чтобы Родина была освобождена раз и навсегда, иначе народ и Родина будут гореть той же болью, с горечью сердца отмечает поэт. На самом деле он этого не хочет, а желает видеть счастливые, безопасные дни страны и ее народа. И на этом пути любимой Родине он пожертвует свою кровь, которую прольет ради нее: (6)

Поэт настолько любил свою родину и народ, что эта любовь отражена в его научных, публицистических и художественных произведениях. Хотя это и сложно было не только Амину Абидину, но и всем нашим эмигрантским поэтам и писателям, находясь в изгнании, живя тоской по Родине, жалея ее состояние, они никогда не теряли надежды, верили в светлое будущее Родины - в нашу нынешнюю независимость и Свободе. Эта надежда осуществится с трехцветным флагом, и тогда, хотя и не физически, но духом поэт будет счастлив и свободен. Такие чувства мы видим поэтизированными в стихотворении Гюльтекина «Матери» или «Стамбульское письмо»: (6)

Следует отметить, что любовь или тоска по Родине - это не только прославление красоты природы и общества родины, к которой они принадлежат, гостеприимства ее людей или чувств, порождаемых их тоской. Все, что принадлежало этой стране, отражалось в их произведениях, как научных, так и художественных, и они занимались пропагандой. Другими словами, они продемонстрировали свою любовь к Родине, изучая образцы фольклора нашего народа, исследуя и пропагандируя богатое наследие своих классиков, и написав с горечью в сердце о трагедиях, постигших народ. Такую же любовь легко увидеть

и в других их занятиях. Они также занимались созданием определенных организаций в странах, где они нашли убежище, жили и творили как иммигранты, а также управляли средствами массовой информации, где опубликовались их работы. Все это, конечно, было ради Родины, из-за безмерной любви к Родине.

Ахмед Джафароглу тоже был одним из таких страдальцев интеллигентно-иммигрантов. Он был настоящим интеллигентом, который всем своим существом усердно трудился для своего народа, Родины и их светлого будущего. (3, с. 304)

Хотя он жил вдали от своей родины, и его тоска по родине всегда жила в его внутреннем мире, он никогда не уставал и с уверенностью и решимостью боролся за наступление нашего настоящего. Журнал «Юрд Билгиси» («Информация о крае»), в котором он сотрудничал, также сыграл важную роль в этой деятельности.

А.Джафароглу с любовью собирал, изучал и исследовал образцы фольклора нашего народа. Основанный им журнал «Юрд Билгиси» освещал их статьи о Родине. Наши публицисты, горящие тоской по своей Родине, находили утешение, публикуя на страницах этого журнала свои душевные страдания, стремления и любовь.

Ахмед Джафароглу особое внимание уделил творчеству Мустафы Бека Арифа, сосланного за открытое сопротивление российским оккупационным силам в журнале "Юрд Билгиси", за одну информацию в Казань, за другую информацию в Харьков, который закрыл глаза вдали от родины, тоскуя по родному краю. Давая общую характеристику творчества М. Арифа, он писал: «Стихи, написанные поэтом Арифом в его жизни в изгнании, настолько патриотичны и национальны, что ненависть поэта к русскому нашествию не оставляет места для сомнений. Бедный поэт, окончательно не выдержав разлуку со своей родиной, в интересах русских был вынужден уйти из этой жизни. Ариф - ценный сознательный националист и независимый моджахед («борец за веру») в самом широком смысле этого слова» (5, с. 174). Примеры из произведений поэта в статье лишней раз подтверждают истинность этой мысли: (5, с. 174).

Эти искренние, проникновенные стихи Мустафы Бека Арифа дают четкое представление о ненависти поэта к оккупантам и любви к Родине.

В итоге следует отметить, что тоска по Родине была основной темой творчества этих личностей и в целом представителей эмигрантской литературы. Иначе и быть не могло, потому что они были изгнаны с родных земель. Они

всегда тосковали по своей Родине, и их чувства, эмоции и мысли находили отражение в их творчестве.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Алмас Йылдырым. Избранные произведения. Баку: Ондер, 2004.160 с.
2. Бабаев Й.М. История азербайджанской литературы (XIII-XVIII вв.). Учебник. Баку: Наука и образование, 2014.760 с.
3. Ахмедли Б. Эмигрантская литература Азербайджана: становление, проблемы, личности, Баку: Наука и образование, 2017, 376 с.
4. Маариф Теймур. Жизнь, среда, личность Алмаса Йылдырыма // Алмас Йылдырым. Избранные произведения. Баку: Ондер, 2004, 160 с., Страницы: 6-13.
5. Гасанова Ш. «Юрд Билгиси» нашего эмигрантского наследия. Баку: ГГГК, 2015, 198 с.
6. <https://edebiyat.az/poeziya/280-emin-abid-gultekin-can-azerbaycan.html>

Nigar ƏHMƏDOVA

MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATINDA VƏTƏN HƏSRƏTİ

XÜLASƏ

Məqalə Azərbaycan ədəbiyyatının ayrılmaz bir qolu olan mühacirət ədəbiyyatına, xüsusilə də bu ədəbiyyatda öz əksini tapan vətən həsrəti mövzusunə həsr edilmişdir. Qeyd olunur ki, Azərbaycan xalqının uzun əsrlər boyu təkamül prosesi keçərək çağdaş dövrümüzdə yetişən zəngin bədii təfəkkür məhsullarının mühüm bir hissəsini də mühacirət ədəbiyyatı təşkil edir. Mühacirət ədəbiyyatı hələ XV-XVI əsrlərdən etibarən özünü göstərməyə başlasa da, bu proses XX sərddə sistem xarakterli olduğu üçün bu ədəbiyyatın əsas mahiyyətindən danışarkən daha çox bu dövrün mühacirəti nəzərə alınır. Fikrimizcə, mühacirət hansı dövrdə, əsrdə, ildə olmasına baxmayaraq, orada yazılan əsərlərdə vətən həsrəti özünü göstərir.

Məqalədə mühacirət ədəbiyyatının nümayəndələri olan Almas İldırım, Gültəkin-Əmin Abid, Mustafa bəy Arif kimi didərgin şairlərin şeirlərindən parçalar verilərək vətən həsrətinin poetik ifadəsi şərh edilmişdir. Həmçinin Vətən həsrəti mövzusu ilə bağlı elmi və bədii əsərlərin işıqlandırması sahəsində Əhməd Cəfəroğlunun çalışdığı "Yurd bilgisi" dərgisinin də fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: mühacirət ədəbiyyatı, vətən həsrəti, ayrılıq hissləri, poeziya

LONGING FOR HOMELAND IN EMIGRANT LITERATURE

SUMMARY

The article is devoted to emigrant literature, which is an integral part of Azerbaijani literature, in particular, the theme of longing for homeland, which is reflected in this literature. It is noted that emigrant literature also forms an important part of the rich artistic thinking of the Azerbaijani people, which has passed through a centuries-old process of evolution and has reached modernity. Although emigration literature began to manifest itself as early as the XV-XVI centuries, since this process is systemic in the XX century, speaking about the main essence of this literature, emigration of this period is most often considered. In our opinion, no matter what period, century, or year the emigration took place, the works written there show homesickness.

The article contains excerpts from the poems of such exiled poets as Almas Yildirim, Gultekin-Amin Abid, Mustafa Bey Arif, who are representatives of emigrant literature. The activities of Ahmed Jafaroglu in the field of coverage of scientific and artistic works on the theme of longing for homeland were also highly appreciated.

Key words: emigration literature, longing for homeland, feelings of separation, poetry

ТОСКА ПО РОДИНЕ В ЭМИГРАНТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена эмигрантской литературе, которая является неотъемлемой частью азербайджанской литературы, в частности, теме тоски по Родине, которая нашла свое отражение в этой литературе. Отмечается, что эмигрантская литература также составляет важную часть богатого художественного мышления азербайджанского народа, прошедшего многовековой процесс эволюции и достигшего современности. Хотя эмиграционная литература начала проявлять себя еще с XV-XVI вв., так как этот процесс носит системный характер в XX в., говоря об основной сущности этой литературы, чаще всего рассматривается эмиграция этого периода. На наш взгляд, независимо от того, в какой период, столетие, год была эмиграция, в произведениях, написанных там, проявляется тоска по родине.

В статье даны отрывки из стихов таких поэтов-изгнанников, как Алмас Йылдырым, Гюльтекин-Амин Абид, Мустафа Бек Ариф, являющихся представителями эмигрантской литературы. Также была высоко оценена

деятельность Ахмеда Джафароглу в области освещения научных и художественных произведений на тему тоски по Родине.

Ключевые слова: эмиграционная литература, тоска по родине, чувство разлуки, поэзия

Rəyçi: Dosent, Nəzakət Hüseynova

Mühacir taleyi yaşayan Nəsimi fəlsəfəsinin bu günümüzə səsleşməsi

Bütün varlığı, ruhu, duyğuları ilə azərbaycanlı olan, azərbaycançılıq məfkurəsi ilə milli dövlətçilik tariximizin mühüm bir mərhələsinə imza atan Ulu öndər Heydər Əliyevi hər kəs həm də iki müqəddəs hissəyə görə böyük ehtiramla xatırlayır. Onun biri və birincisi ana dilini dövlət dili elan etməsi, onun mənsub olduğu, özü kimi qədim-qayım xalqın adı ilə çağırılmasına nail olması, Konstitusiya hüququ verməsi, ikincisi isə milli-mənəvi dəyərlər tariximizi yaradan qüdrətli söz-sənət adamlarını himayə etməsi, onların adlarının əbədləşdirilməsi istiqamətində cəsarətli addımlar atması idi. Ulu Öndər hakimiyyətinin birinci mərhələsində 70-80-ci illərdə bunlara nail oldu. Şeyx Nizami Gəncəvinin dövrünün poeziya dili olan fars dilində qələm çaldığına görə onu özünüküləşdirmək istəyənlərə görk olsun deyə, şairi yerüstü və yeraltı dünyanın sultanına çevirdi. Bakının qala divarlarının önündə, Qız Qalasının ətəyində iki əzəmətli müqəddəslik ucaldı. Nizami Gəncəvinin möhtəşəm abidəsi və Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan Əbədiyyət Muzeyi sözə, eyni zamanda, dünyanı - yeri, göyü və insanı sözdən xəlv edən ulu Tanrıya ehtiramın əlaməti idi.

Eşqdır mehrabı uca göylərin,

Eşqsiz ey dünya, nədir dəyərin.(1)

- nidası ilə orta çağların Şərq ədəbiyyatına azərbaycanlı sevdası gətirən ölməz Nizaminin “Xəmsə”sinin miniatürləri əsasında naxışlanan, yaddaş xalımıza çəkilən illüstrasiyalar, “Nizami” metro stansiyası yerüstü və yeraltı dünyanın, miflər səltənətinin sərdarı Oğuz oğlunun yol müqəddəsliyi idi. Elə həmin 70-ci illərdə:

Ya Rəbb, bəlayi-eşq ilə qıl aşına məni!

Bir dəm bəlayi-eşqdən etmə cüda məni!(1)

- nidası ilə ərəb səhralarına türk sevdası gətirən, ilahi eşq təşnəsi, Bayat boylu, Oğuz soylu Mövlana Məhəmməd Füzulinin abidəsi ucaldı. Əslində bu Kərbəla müsibətini kədər poeziyasından “Həqiqəti şüəda”dan göyərən, özü isə İmam Hüseyn dərğahında Tanrının torpaq müqəddəsliyinə qovuşan Nizami Gəncəvi bulağından içib “Bəngü-badə”si ilə Səfəvilər dövlətinin qurucusu Şah İsmayıl Xətəinin Turan sevgisini

* Bakı Dövlət Universiteti. Dosent

dilə gətirən Mövlana Məhəmməd Füzulinin milli kimliyinə ucaldılan abidə idi. O zamana qədər onu iraqılı bilənlər o gündən Dədə Qorqudun “Bayat boyundan bir ər qopdu” hikmətinə tapındı.

Həmin 70-ci illərdə tək-cə universitetlər qurulub, elmi-tədris mərkəzləri yaradılmadı. Azərbaycanın Firidun bəy Köçərli, Mirzə Cəlil, Həsən bəy Zərbəbi, Abdulla Şaiq, Mirzə Ələkbər Sabir, Mirzə Fətəli Axundzadə, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Molla Pənah Vaqif, Xurşudbanu Nəvəvan, Səməd Vurğun, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı kimi adlarını sadaladığımız onlarla şair və yazıçısının abidələri ucaldı, xatirə muzeylərinin təməli qoyuldu.

Turana qılıncdan daha kəskin, ulu qüvvət

Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət! (1)

- deyən Cavid Əfəndinin - o Cavid Əfəndinin ki, ailəsi, doğmaları TURAN və QURAN müqəddəsliyinə qurban getmiş, 37-ci ilin dəhşətli repressiyalarında milli mənlik və milli kimlik uğrunda mücadilədə başından keçmişdi.

Hüseyn Cavidin nəşinin uzaq Sibir çöllərindən, Altay türklərinin şaman dualarının zaman-zaman, elə indi də hakim olduğu səhralardan vətənə gətirilməsi, Cavid məqbərə kompleksinin ucaldılması Ulu öndər Heydər Əliyevin mənəvi dəyərlər tarixi qarşısında ən böyük xidmətlərindən idi.

Azərbaycanı ikiye bölən, rus və fars imperiyası arasında yağmalayan yağılar KQB-nin zabiti, sədri kimi çiyində çar çinləri daşısa da, qəlbində türk sevdası, ruhunda bütöv Azərbaycan nidası gəzdiren general Heydər Əliyevi yaxşı tanımamışdı. Güvənib I katib təyin etdiyi bu şəxs tez bir zamanda onun ümidlərini puça çıxarmış, aqrar ölkə, feodal zümrəsi kimi qəbul etdirmək istədiyi Azərbaycan qısa bir müddətdən sonra qüdrətli iqtisadi potensiala, intellektual kapitala malik sənaye ölkəsinə çevrilmişdi, Çəmbəkənd qəbiristanlığını, daha doğrusu, 1918-ci il Bakı qırğınları zamanı Azərbaycan və türk əsgərlərinin şəhid olaraq verildiyi müqəddəs məkanı Dağüstü parka çevirən, Azərbaycan xalqının cəlladı S.M.Kirova abidə ucaldan Şura hökumətinə görk olsun deyən Ulu Öndər elə həmin Dağüstü parkda “Gülüstan” sarayını ucaltdırdı. O dövrün konfrans və dövlət tədbirləri üçün nəzərdə tutulan saraya gələn qonaqlar sarayın tavanını süsləyən səkkiz guşəli ulduza baxıb Oğuz elini TURAN edən türkün qüdrətini etiraf etdiyi kimi, “Gülüstan” adının altından boylanan, Azərbaycanı ikiye bölən imperiyaların xəyanətini düşünməmiş deyildi. Millət, dövlət də insan kimidir, yaddaşı ilə yaşayır. Bu, Heydər Əliyev yaddaşı idi. Səsi Təbrizdən, sədası Dəmirqapı Dərbənddən, nidası Nuhun çıxdığı torpaqdan, kədəri, dərdi, qadası Qarapapaq elləri Borçalıdan, bəlası İrəvan qalasından gəlirdi.

Səni bu hüsnü-camal ilə, bu lütf ilə görüb,

Qorxdular haqq deməyə, döndülər insan dedilər.(6)

Tanrının ən ali varlığında, yaradılışında elə onun özünü, üzünü gören, bu inamına, etiqadına görə ustadları Həllac Mənsur, Fəzlullah Nəimi kimi dar ağacına qaldırılan, dərisi soyulan, dünyanın dörd müqəddəs başlanğıcı kimi dörd yerə bölünən, cismini ruhu ilə birlikdə haqqa verən, haqqı dananların, özü-özünü inkar edənlərin üzünə durub al-qan içərisində üsyan edən Nəsimi deyir:

Zahidin bir barmağın kəssən dönüb həqdən qaçar,

Gör bu miskin aşıqi sərpa soyarlar ağrımaz.(6)

Orta çağların istiqlal fədaisi, azadlıq carçısı kimi yaddaşına həkk edib məhəbbət və gözəllik nəğməkarı, insanın mənəvi zənginliyi, kamilliyi və əzəməti haqqında ən qüdrətli əsərlərin bəstəkarı, anadilli fəlsəfi poeziyanın bayraqdarı kimi qəbul edilən Seyid İmadəddin Nəsimi təkə xurafata, dini ehkamlara qarşı çıxmamışdı. İnsana, insanlığa, dinlərə, millətlərə tolerant münasibət, mültikultural dəyərlərə hörmət onun ərzi-halında, pür kamalında, hürufilərin buyurduğu, özünün də söylədiyi kimi, mah camalında idi. Onun dilinə, dininə əl qoyan xilafət ordusuna qarşı düz 20 il mücadilə edən Babək Xürrəmi əsir aparılıb Samirədə dar ağacına qaldırılıb, qolları budananda “40 il qul kimi yaşamaqdansa, bir gün azad yaşamaq yaxşıdır”, - deyib “Azərbaycan, Azərbaycan, Azərbaycan!” nidası ilə millətinin, məmləkətinin azadlıq carçısına çevrildiyi kimi, dərisi soyulub rəngi saralan Seyid İmadəddin Nəsimi də qürur mənbəyinə, mənəviyyat simvoluna dönür. Dərisinin soyulmasına hökm verənlər, dərisi soyulan zaman xeyli qan itirdiyindən rəngi saralan şairə üz tutub: - “Rəngin niyə saralır?” sualını verəndə Nəsimi: “Mən əbədiyyət üfüqlərində doğan eşq günəşiyəm, günəş batanda rəngi saralar”, - deyə cavab verir...

Ta uşaqlıqdan, aqlım təzə-təzə kəsəndən bu sözləri əzbər bilirdim. Təkə mən yox, kəndimizdə hamı bilirdi - savadı olmasa da, kitab oxumasa da: suçu, çoban, fəhlə, kolxozçu, qoca, cavan da. Axı hamının birçə televiziya kanalı var idi - Azərbaycan Televiziyası. Burada “Dədə Qorqud”, “Axırını aşırım”, “Babək”, “Dəli Kür”, “Nəsimi” kimi milli koloriti, üsyankar ruhu, təəsübkeşlik hissi ilə bir dünya, sərhədləri bağlı, qolları buxovlu Azərbaycanın əbədi istiqlalına inamla, ümidlə dolu bir ümman var idi. Biz bunu 1989-cu ildə Topxanada qırılan bir armud ağacı - daha doğrusu, Yaddaş ağacı üçün ayağa qalxanda, Lenin meydanını Azadlıq meydanına çevirəndə, Leninin, Kirovun abidəsini aşıranda, 20 Yanvar şəhidlərini Təzə Pir Məscidində göz yaşı ilə yuyub al qanımızla kəfənləyib Xəzərin sahilindən çiyinlərimizdə deyil, ürəyimizin başında Şəhidlər Xiyabanına qaldıranda yaşadığımızı.

Mövlana Məhəmməd Füzulinin, Xoca Yunus İmrənin, Xoca Əhməd Yəsəvinin pirinə çevrilən Seyid İmadəddin Nəsimiyə abidə ucaltmaq kimi şərəfli missiyanı yerinə yetirmək də Ulu öndər Heydər Əliyevin adına yazılmışdı. Bakının ən möhtəşəm rayonlarından birinin onun adına verilməsi isə Ulu öndərin Nəsimi dühasına, Nəsimi sevdasına, eyni zamanda, Nəsiminin insan, insanlıq davasına sonsuz hörmət və ehtiramının əlaməti idi. Bineyi-qədimdən türkün sərkərdə xaqanları qılınca fəth etdikləri sarayları qələmin və kəlamın qüdrəti ilə idarə etdikləri kimi, saraylarını sənətin, mədəniyyətin himayədarına çevirdilər. “Oğuznamələr”, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı kimi möhtəşəm abidələrimiz bu könül açan faktlarla zəngindir. Səcuqluların, Hülakülərin, Əmir Teymurun, Şirvanşah İbrahimin, Osmanlı sultanlarının, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu hökmdarlarının saraylarının tarixən sənətin, mədəniyyətin gülzarına çevrilməsi ilə Doğudan Batıya at çapıb, altundan saraylar yapıb murada çatan, “Ey Oğuz türk bəyləri! Kəndinə dön! Sən kəndinə dönəndə böyük olursan!” nidası ilə Böyük Çölün, Böyük Köçün dastanını yaradan türkün tarixi olmaqla yanaşı, Altaylardan Anadoluya, Türküstandan Çin səddinə, Odlar Yurdundan İpək Yoluna mədəniyyət daşıyan, köçə karvan, haqqa sarvan dünyanın nur bəlgələrindən idi Seyid İmadəddin Nəsimi. Şirvanşahlar Sarayının baş köşəsində yeri olsa da, başda olan insanın məhəbbət və mərhəmət dolu duyğularının tərcümanı olub söylədi:

Məndə sığar iki cahən, mən bu cahana sığmazam.

Gövhəri la məkan mənəm, kövnü məkana sığmazam.(6)

Bu iki cahən sərvərinin, dür danəsinin, dünyalar, duyğular, sivilizasiyalar, mədəniyyətlər, dinlər düşüncəsində dialoqa gələn azadlıq aşiqinin, həqiqət elçisinin, hücrələrə, çərçivələrə sığmayan məkansız məkan olan laməkanın - bəşəri dəyərlər üçün xəlv olunmuş kamil insanın, daha doğrusu, haqqın bəlgəsinin dünyalara - yerə-göyə münasibəti idi. Bu səbəbdən də o, həqq idi, həqqi dedi, həq söylədi. Həqq onun üzündə, düzü deyən dilində, qılıncdan kəsərli sözündə, dənizdə pəriləri, dərğahda mələkləri xatırladan səsinde idi. Ona biət edənlər, kamalının hikmətinə, qələminin qüdrətinə, səsinin möcüzəsinə tapınıb arxasınca gedəndə “Qorxdular haqq deməyə, döndülər insan dedilər”, - deyib ölümü gözə alırdılar. Şirvanşah İbrahimin gözdəsi, Fəzlullah Nəiminin gözdə nuru, minlərlə, on minlərlə hürufinin ruhi-rəvanı Şamaxıdan - ata yurdundan qopub Bakıya, Təbrizə, Diyarbəkirə, Anadoluya, İraq-türkmən ellərinə, Ərəb səhralarına cismani ömrünün son dayanacağı Hələbə getdi. Ruhunun getdiyi yer isə ələmlərin sultanının dərğahı idi.

Ümumbəşəri dəyərlər sistemində, orta çağlar ədəbiyyatına, söz sənətinə incilər bəxş edən, Azərbaycan poeziyasına öz dövrü üçün yeni, müasir bir üslub, deyim tərzini

gətirən Seyid İmadəddin Nəsimi onu obrazlar qalereyası, rənglər dünyası, təbiət və məhəbbət lövhələri, fikir və düşüncəsinin vəhdətindən, harmoniyasından yaranan ifadə vasitələri ilə zənginləşdirdi. Əlvanlığı, rəngarəngliyi, eyni zamanda, fəlsəfi mənə tutumu ilə seçilən əsərləri ilə fəlsəfənin beşiyi olan Şərqi bir başqa biçimdə dünyaya təqdim etdi:

Üzünü məndən nihan etmək dilərsən, etməgil!

Gözlərim yaşın rəvan etmək dilərsən, etməgil!

Bərgi-nəsrin üzrə mişkin zülfünü sən dağdıb,

Aşiqi bixaniman etmək dilərsən, etməgil! (6)

Bu qəzəli ilə gözələ, gözəlliyə, eyni zamanda, gözəldə təcəlla edən Tanrıya sözdən çələng toxuyan Seyid İmadəddin Nəsiminin Şirvandan, Şamaxıdan gedişi kədərini bir tərəfdən Fəzlullah Nəimi üzü idisə, o biri yandan:

İstəmirəm adımı çağırılar Xaqani,

Mən yoxsullar şairi Xalqaniyəm, Xalqani! (1)

qüruru, etirazı idi. Ulu Şirvan torpağı bineyi-qədimdən üsyanların və üsyankarların şəhəri idi. Şirvanın gərdəyi, günlüyü olan çalmalı dağlar Cavanşirlər, Xaqanilər görmüşdü. Sərkərdə xaqanların sarayına, bir də sözün xiridarlarının xanimanına dönmüşdü. Gedənləri dönməsə də, dözmüşdü. Xaqaninin qəsidələrində, Nəsiminin qəzəllərində qərib könlü vətənə sarı çırpınmışdı. Nəsiminin soyulan dərisindən gözünə qan dammışdı, ürəyi yaralanıb, qəlbi yanmışdı. Üzün bizdən nihan, gözümüzün yaşını rəvan, özünü bixaniman edən Seyid İmadəddin Nəsiminin nəsrin çiçəyini, qızılıgülü xatırladan məzarı qəlbimizin xar, könlümüzün qubar yeridir.

Bu gün dünya bir ondan, bir də üstünə od ələnən Suriyadan, Hələbdən, İraq-türkmən ellərindən, Misir ehramlarından, Kərbəla musibətlərindən daha dəhşətli görünən Şərqdən danışır. Nəsiminin ilahiləşdirdiyi insan şərhlə davadadır, cahil insanın əlindən haqqı xilas etmək istəyir. Günəşin doğduğu Şərqi – əl-Qəzalinin, əl-Kindinin, əl-Fərabinin, İbn Sinanın, İbn Rüşdün, Mövlana Məhəmməd Füzulinin nur alıb nur verdiyi, xeyirxahlığın, yaxşılığın, məhəbbətin və mərhəmətin ünvanı, “Min bir gecə nağılları”nın növrəği olan Şərqi şərin, dəhşətin, zülmətin ünvanına çevirilib dardadı. Dünya yüz illər öncə olduğu kimi bu gün də Metenin, Atillanın, Çingiz xanın, Osman Qazinin, Fateh Mehmetin, Sultan Bəyazidin, Sultan Səlimin, Qanuni Süleymanın, Əmir Teymurun, Şah İsmayıl Xətəinin üstünə yerişib. Yənə bir xaç qovğası, səlib yürüşü var. Sərvət davası, tarix savaşı, ilk törəyiş davası var. Nə dörd səma kitabını mələklərin qanadında yer üzünə endirən, düz 124 dəfə niqabını qaldırıb peyğəmbərləri xəlq edən Ulu Tanrıya, nə də kamil insanı Ulu Tanrıya tay tutan Həllac Mənsura, Fəzlullah

Nəsimiyə, Seyid İmadəddin Nəsimiyə məhəl qoyan var. İnsan sevgisinə, həqq eşqinə dərisi soyulan, sinəsinə dağ basılan, dörd yerə bölünüb tikə-parça edilən, məzarına da, yeni ki, bir parçası verilən Seyid İmadəddin Nəsiminin ruhu gileylə qoca qarıya bənzətdiyi dünyadan, biz də bir türk, müsəlman, azərbaycanlı olaraq onun qərib məzarından nigaranıq. Türbəsi zədələnən, məzarı hələ də Tanrı tərəfindən qorunan, doğmaları barıt qoxusuna oyanan Nəsiminin məzarını ziyarətə gedənlərə Nəsimi titulu verilir. Məkkəyə gedənlərə, Peyğəmbər əleyhissəlamı, Kəbəni ziyarət edənlərə Hacı, Məşhədə İmam Rza əleyhissəlamı ziyarətinə gedənlərə Məşədi, İmam Hüseyin ziyarətlərindən dönənlərə Kərbalayı deyə müqəddəs baxıldığı kimi, Nəsimi də yaddaşımızın müqəddəslik mənbəyi, qürur yeridir. O, bir haqq aşiqi, həqiqət elçisi, dilimizin tərcümanı, anadilli poeziyamızın bayraqdarı, əbədiyyət günəşidir. Odlar Yurdunun əbədiyyət günəşi, insanlıq, məhəbbət, mərhəmət, xeyirxahlıq və yaxşılıq üfüqlərinin sönməyən, heç zaman qürub etməyən ilahi nurudur Seyid İmadəddin Nəsimi. Onun zamanı ilə söylədikləri günümüzün gerçəyi olaraq qalır. Yenə dünyanın cahilləri kamil insanlara göz verir, işıq vermir. Müharibələr, sərvət davaları üzündən qan su yerinə axıdılır. Ölən də, öldürən də, ağladan, güldürən, sevindirən də, iblisə qoşulub qəh-qəhə çəkən də insandır.

Nəsiminin sevdiyi, ilahiləşdirdiyi insan isə hələ qalmaqda, artıb törəməkdədir. Avropa, Amerika Şərqi üstünə gəlir. İqtisadi potensialını intellekt kapitalına, Məhəmməd Hadinin “Yox millətimin imzası bu imzalar içində” kədarini “Var millətimin imzası bu imzalar içində” gerçəyinə çevirən Azərbaycanın üçrəngli, hilallı, ulduzlu bayrağı dünya dövlətlərinin özgürlüyünü tanıyan qurumların iqamətgahı önündə dalğalanır.

2019-cu ilin “Nəsimi İli” elan olunması isə həq deyən, həq söyləyən şairə, onun mənsub olduğu məmləkətə, ona ruhundan qida verən millətə ehtiramın əlamətidir. Bu, həm də bizi biz edən, bizdən edən, gərdəyi qəlbi dağlar, örpəyi ağ buludlar, süngüsü qeyrəti, sipəri cəsərəti, libası ləyaqəti, qüruru kəfəni olan, Xaqaninin əqidəsi, Nəsiminin insan, Hadinin vətən sevgisi kimi diri, dipdiri qalan, qılıncla qələmin vəhdəti, kəlamın qüdrəti ilə min illərdir ayaqda olan, Tanrının Xızır, ruhunun hüsur yeri, odun, atəşin məskəni Odlar Yurdu Azərbaycana, milli dövlətçilik tariximizin altun səhifələrini yaradan, müdrikliyi, məğrurluğu ilə adı xaqanlıq tariximizə yazılan Şirvanşahlar dövlətini quranlara, yolunda can qoyanlara, gəncəli Cavad xanın qisasını, Bakının qala divarları önündə alan Hüseyinqulu xanın ruhuna ehtiramdır.

Seyid İmadəddin Nəsimi qanunların şah yox, şahların qanun olduğu zamanlarda baş əymədi. Saraylara əyilməyən qürurunu götürüb ruhunun dalınca getdi. Xəlifələrin,

sultanların qanun olduğu Hələbdə tikə-parça edildi. Həq dedi, həq söylədi. Kamil insanda Tanrını gördü. Ona qıyan cahillər də, anlamayanlar da günahına girdi: məşhur tədqiqatçıları belə. Kimi onu Suriyadan, kimi Diyarbəkirdən, kimi Bağdaddan, kimi də Anadoludan bildi, Şamaxının ata yurdu, dedə-baba ocağı olduğunu bilə-bilə. Nə yaxşı ki, lal daşların sükutu pozmağı var. Şahı, Xəndanı olan Şamaxıda Nəsiminin Şıx Xəndan adlı yedə qardaşının türbəsi bu gün də ziyarət yeri sayılır.

Bir zamanlar Ulu öndərin Nizami Gəncəvi, Mövlana Məhəmməd Füzuli, Xoca Nəsirəddin Tusi irsinə və şəxsiyyətinə bəslədiyi Xaqan münasibəti, onların kimliyinə, milli mənsubiyyətinə əl qoyanlara ən tutarlı cavab oldu. Bu, həm də Seyid İmadəddin Nəsimini özgə yerlərdə və ellərdə axtaranlara bir görkdür, Xaqan dərsidir! Prezident bununla bir daha sübut etdi ki, insanın hara gəldiyi, necə və nədən gəldiyi şərt deyil, onun haradan, hansı yaddaşdan gəldiyi əsasdır. Seyid İmaməddin Nəsimi özünün insan sevgisi, ilahi eşqi ilə sivilizasiyaların, mədəniyyətlərin, dinlərin dialoq məskəni, multikultural dəyərlərin, tolerantlıq dolu duyğuların ünvanı olan Odlar Yurdu Azərbaycan, ümumbəşəri dəyər, müasir dillə desək bir Azərbaycan brendidir!

Dəhşətlisi, kədərli isə odur ki, Şərq qan, Suriya, Hələb od içindədir. Daşı daş üstündə qoymurlar. Nəsimi məqbərəsindən, məzarından son görüntülərə baxdıqca yaramın qaysağı qopur. Laməkanıma, gül camalıma, pür kamalıma, insan sevdalıma üz tutub elə öz dili ilə pıçıldayıram “Həsretin dərdi ürəyimdən daşlar çıxardı”.

Oğuz oğlu, Dədə Qorqud törəsi bir dəfə sevir. Elə bircə dəfə də Buta camından içir, yar yolunda canından keçir. Könül verdiyindən dönmür, sevdiyini unutmur, oduna alışıb yanır, Simurq quşuna dönüb atəşindən boylanır. Babək Xürrəmi, Həllac Mənsur, Şihabəddin Yəhya Sührəvərdir, Fəzlullah Nəimi, Seyid İmadəddin Nəsimi və s. kimi!

Yaxşı ki, var idin, varsan, var olacaqsan, Azərbaycan! Sən olmasan laməkanlarımin, iki cahana sığmayanlarımin, gözü yolda, könlü xəstə olanlarımin, nigaran ruhlarımin sahibi kim olar? Kim onların adını tutub şölən qurar!? Dünyanın gerçəyi elə budur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. 3 cildə, II cild, Bakı, 2005, 408 səh.
2. Əmir Teymurun vəsiyyətləri. Bakı, Azərneşr, 1991, 112 səh.
3. Füzuli. Əsərləri, 5 c., Bakı, Elm, 1985, 216 səh.
4. Kitabı-Dədə Qorqud. (Tərtib edən: F.Zeynallı, S.Əlizadə), Bakı, Yazıçı, 1988, 265 səh.

5. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri, I cild, II cild. Bakı, Lider, 2004.

6. <https://www.google.com/url?q=https://az.wikisource.org/wiki>

Naiba RZAYEVA

Summary

Our great leader Heydar Aliyev has declared the Azerbaijani language a state language. He always appreciated art and literature. In 2011, İlham Aliyev, a prominent representative of world literature, the great Azerbaijani poet and thinker Nizami Ganjavi's 870 decided to hold the anniversary. This is an example of the value given by our president to poetry. That is exactly why mister president declared 2019 as Nasimi year. From this point of view, "I am the truth" is one the interesting and important ghazal of Nasimi.

Key words: Azerbaijani, Nasimi, poet, literature, ghazal.

Rəyçi: Prof. Sənan İbrahimov

Əhəd CAVADOV*

ehed_cavadov@mail.ru

X-XI siniflərdə Azərbaycan dili fənni üzrə tərtib olunmuş metodik vəsaitlərdə yeni təlim üsullarının tətbiqi

Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları) "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən hazırlanmışdır. Qanunun 6-cı maddəsi "Təhsil sahəsində dövlət standartları" adlanır. Qanunda göstərilir: "Dövlət təhsil standartları təhsilin məzmununu, idarə olunmasını, maddi-texniki və tədris bazasını, infrastrukturunu, təhsilverənlərin keyfiyyət göstəricilərini, hər bir təhsil pilləsində təhsilalanların bilik, bacarıq vərdişlərinin səviyyəsini müəyyənləşdirir və tətbiq edir". "Təhsil proqramı (kurikulum)" adlanan sənədin 10-cu maddəsində isə müvafiq dövlət standartlarına uyğun olaraq, ayrı-ayrı təhsil pillələri üzrə təhsilin məzmununu və mənimsənilmə qaydalarını müəyyənləşdirən təhsil proqramının (kurikulumun) hazırlanmasından danışılır. Bu proqram tədris planını, fənlər üzrə tədris proqramlarını, metodik təminatı, qiymətləndirmə üçün tövsiyələri və digər texnologiyaları əhatə etməlidir. Beləliklə, bu Qanun ölkə vətəndaşlarının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit olunmuş təhsil hüququnun təmin edilməsi haqqında dövlətin əsas prinsiplərinin həyata keçirilməsini hədəfləyir və təhsilin ayrı-ayrı pillələri üzrə digər normativ-hüququ aktların qəbul edilməsində baza rolunu oynayır. Respublikamızda təhsil dünyəvi və fasiləsiz xarakter daşımaqla strateji əhəmiyyətli prioritet fəaliyyət sahəsidir, o, milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri əks etdirməklə bərabər, dünya təhsil sisteminə inteqrasiya olunaraq inkişaf edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İ.H.Əliyevin imzaladığı "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında" sərəncamı da bu sahədə atılan mühüm addımlardandır. Sərəncamda göstərilir ki, Dövlət dilinin tətbiqi sahəsində bir sıra problemlər özünü göstərməkdədir ki, bu da yolverilməz haldır. Bu sərəncamdan irəli gələn ən mühüm vəzifə "Dövlət Proqramı"nın hazırlanması olmuşdur.

* BDU. filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

.Təhsil proqramı (kurikulum) dedikdə, ümumi təhsilin səviyyələri üzrə təlim nəticələri və məzmun standartları, ümumi təhsilin hər bir səviyyəsində tədris olunan fənlər, ümumi təhsilin səviyyələri üzrə həftəlik dərs və dərsdən kənar məşğələ saatlarının miqdarı, ümumi təhsil sistemində pedaqoji prosesin təşkili prinsipləri, təlim nailiyyətlərinin (nəticələrinin) qiymətləndirilməsi və monitorinqi başa düşülməlidir.

Dövlət standartlarına uyğun olaraq konkret təlim nəticələri əldə etmək həm müasir təlimin ciddi resurlara malik olması, həm də çoxsaylı metod və vasitələrdən düzgün istifadə ilə sıx şəkildə bağlıdır. Dərsin səviyyəsini artırmaq və pedaqoji prosesin tamlığına nail olmaq bu üsul və metodlardan yaradıcı şəkildə istifadə olunmasından asılıdır. Ayrı-ayrı siniflər üzrə sinfin və şagirdlərin yaş səviyyələrinə uyğun interaktiv təlim metodları tətbiq olunmalıdır.

X sinif üçün tərtib olunmuş metodik vəsaitdə ayrı-ayrı mövzular üzrə klaster, Venn diaqramı, İNSERT, rollu oyunlar, müzakirə, BİBÖ, beyin həmləsi, söz assosiasiyaları, sorğu, layihə, interaktiv mühazirə, auksion, debat, təqdimat kimi fəal təlim metodlarından istifadə edilməsi tövsiyə olunur. Ayrı-ayrı dərslər üzrə bu və ya digər təlim üsullarının biri və ya bir neçəsi tətbiq oluna bilər.

XI sinif üçün tərtib olunmuş metodik vəsaitdə X sinifdə keçilmiş mövzuların tədrisində istifadə olunan metod və vasitələrlə yanaşı, anlayışın çıxarılması, suallar, fərdi oxu, T- sxemlər, fasiləli oxu, səsli oxu, diaqramlarla iş, karusel, cəld yazı, problem situasiya, krossvord, esse, mətnqurma kimi təlim texnologiyalarından da istifadə olunması cari planlaşdırmaya daxil edilir.

Bu metod və vasitələrdən istifadə olunması məzmun standartlarının reallaşdırılmasında ciddi və səmərəli rol oynayır, əldə edilən təlim nəticələrinin keyfiyyətə yüksəlməsini təmin edir.

X sinif üçün tərtib olunmuş dərsliyin girişində şagirdlərə daha bir layihə-qəzet maketi hazırlamaq üzərində işləməyi öyrənəcəkləri xatırladılır; layihəni hazırlamaq üçün lazım olan göstərişlər verilir. İl üzərində mətn üzərində iş aparmaq üçün istifadə ediləcək sxem təqdim olunur: sxemdə mətnin təqdim edilmə forması, strukturu, lüğət tərkibi və sintaksisi açıqlanır.

1-ci bölmə "Dil", "Cəmi 40 söz", "Hər şey su ilə başladı", "Bəşəriyyətin yaddaşı-yazı" və "Arzum jurnalist olmaq idi" mətnləri üzrə işdən ibarətdir. Burada ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin dil haqqında fikirləri verilir, sual və tapşırıqlar əsasında mətn üzərində iş aparılır. Digər mətnlər üzrə də bu şəkildə iş aparılır. Dil haqqında aşağıdakı qrammatik materiallar--dil qaydaları verilir:

dil ünsiyyət vasitəsi kimi, digər ünsiyyət vasitələri, dilin irqi və irsi cəhətlərlə bağlı olmaması, yazı və onun tipləri, nitq mədəniyyəti və Azərbaycan ədəbi dilinin normaları

Şagirdlərə işgüzar sənədlərdən biri olan rəy yazmaq barədə göstərişlər verilir və nümunə təqdim olunur.

2-ci bölmə “Muğan”, “Şollar su kəməri”, “Xəzər dənizi”, “Çınarın şikayəti”, “Birlik” və “Şəhidlər” mətnlərindən ibarətdir.

Dil qaydaları bədii və elmi üslub, onların səciyyəvi xüsusiyyətlərini əhatə edir.

3-cü bölmə (“Ailə və cəmiyyət”) “Sevgi ağacı”, “Sən” dili əvəzinə “mən” dili, “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi”, “Dua edən əllər” və “Mirzə Səfər” mətnlərindən ibarətdir. Bu bölmədə publisistik üslub və məişət üslubu barədə dil qaydaları verilir, üç nöqtə durğu işarəsindən istifadə olunduğu məqamlar açıqlanır.

4-cü bölmə (“Milli irsimiz”) “Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə açılır, “Vatikandan gələn var”, “Əsir ağacın hekayəti”, “Azərbaycan mədəniyyət inciləri Fransada”, “Bahar nəğmələri”, “İldırım yollarla” və “Azərbaycanın milli geyimləri” mətnlərindən ibarətdir. Rəsmi-ışgüzar üslub haqqında dil qaydaları verilir. Məruzə hazırlamaq üçün plan verilir, qəzet maketinin sxemi göstərilir. Dərslərdə, həmçinin hazır məruzə və qəzet forması da təqdim olunur.

Dil təlimi prosesi zamanı müxtəlif təlim texnologiyaları tətbiq edilir. X sinif dərslərindəki mövzuların tədrisi zamanı bir çox interaktiv üsullardan istifadə olunur. Müəllim üçün metodik vəsaitdə bu üsullar haqqında məlumat verilir:

klaster, Venn diaqramı, İNSERT, sorğu, rollu oyunlar, BİBÖ, beyin həmləsi, söz assosiasiyası, müzakirə, interaktiv mühazirə, mikrofon, auksion, debat, layihə, təqdimat.

Klaster. Mənası şaxələndirmə deməkdir. Dərslərdə tez-tez istifadə olunan interaktiv təlim üsuludur. Bu metod dərs keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, şagirdlərdə idraki fəallıq da yaradır. Bu üsulla təşkil edilən dərslərdə mövzuya aid aparıcı bir termin lövhəyə yazılır. Bunun tətbiqi üçün 5-7 dəqiqə nəzərdə tutulur, klasterin müzakirəsi ilə ümumiləşdirmə aparılır. Klaster üsulundan düşünməyə yönəlmə və düşünmə mərhələsində istifadə oluna bilər.

X sinif dərslərindəki “Hər şey su ilə başladı”(duyğu orqanlarının əhəmiyyətindən danışarkən), “Birlik” və “Xəzər” mətnləri tədris olunarkən klaster üsulundan istifadə olunması tövsiyə olunur.

Venn diaqramı hadisə, əşya və anlayışları müqayisə edərkən tətbiq olunur. Bu o zaman baş verir ki, müqayisə edilən əşya və anlayışlar arasında oxşar və fərqli cəhətlər olsun. Müqayisə nəticəsində hadisələr ümumiləşdirilir. Ümumi cəhətlər kəşifən

hissədə, fərqli cəhətlər isə kənarında yazılır. Venn diaqramından tədqiqatın aparılması, nəticələrin çıxarılması və ümumiləşdirmə mərhələlərində istifadə olunur.

Dərslikdəki “Dilim”, Afrika inciləri” mətnlərində, eləcə də üslubların oxşar və fərqli cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsində Venn diaqramından istifadə edilməsi uğurlu nəticələr verə bilər.

Əsasən mütaliənin inkişafı üçün nəzərdə tutulan İnsert üsulundan dərkətmə mərhələsində istifadə olunur. Birinci növbədə şagirdin mövzu ilə bağlı nələri bilməsi müəyyənləşdirilir, daha sonra oxunacaq mətn onlara verilir. Oxuduqca mətn üzərində qeydlər aparılır, bu zaman müxtəlif işarələrdən istifadə olunur. Bu işarələrin tətbiqi şagirdlərin yaş və anlayış səviyyəsindən asılı olur:

+ - Bu işarədən o zaman istifadə edilir ki, rast gəlinən məlumat yeni olsun;

_ - Rast gəlinən məlumat şagirdin bildiyi deyilsə, yaxud bildiyinin ziddinədirsə, bu işarədən istifadə edilir;

V - Şagird bildiyi məlumatı təsdiq edən zaman bu işarədən istifadə edir.

Şagirdin bu və ya digər məsələ ilə bağlı əlavə məlumat almaq istəyi varsa, o, ? işarəsindən istifadə edə bilər.

Azərbaycan dilində verilmiş ayrı-ayrı oxu materiallarından bəhrələnməyə şagirdlər İNSERT-dən geniş şəkildə istifadə etmək imkanına malikdir. Bu o mətnlərə şamil edilir ki, daha çox elmi-kütləvi məlumatlar vermiş olsun.

Rollu oyunlar. İfadəli nitq bacarıqlarının formalaşmasına ciddi təsir göstərən rollu oyunlar tənqidi və yaradıcı təfəkkürü, əməkdaşlığı, qarşılıqlı ünsiyyəti inkişaf etdirir. Bu oyunlar şagirdlərin söz ehtiyatını zənginləşdirir. Bu zaman jest və mimikalar fikirlərin ifadəsini müşayiət edir, şagirdlərdə düşündüyünü müxtəlif cümlələrlə ifadə etmək bacarığı yaradır.

Dərslikdəki bir neçə mətnin, o cümlədən “Yazının əmələ gəlməsi”, “Toponimlərdilimizin “tarix kitabı” və başqa mətnlərin öyrədilməsi zamanı bu təlim üsulundan istifadə etmək tövsiyə olunur.

Sorğu. Sosioloji tədqiqatın mühüm və əhəmiyyətli vasitələrindən biri də sorğudur. Tədqiqat olunan bu və ya digər problem öyrənilərkən müəyyən qrupların fikirlərini öyrənmək üçün sorğudan istifadə edilir.

Sorğu əvvəldən üzərində suallar yazılmış sorğu vərəqələri vasitəsilə aparılır. Suallar müəllimlərlə yanaşı, şagirdlər tərəfindən də hazırlana bilər. Sorğu nəticəsində əldə edilən məlumatlar sistemləşdirilir, təhlil edilir və ümumiləşdirmə aparılır.

Dərslikdə sorğuya dair bir sıra nümunələr verilmişdir.

BİBO üsulunun əsas məqsədi şagirdin əvvəllər əldə etdiyi bilik və bacarıqları yeni əldə edilən bilik və bacarıqlarla əlaqələndirməkdir. Bu zaman şagirdin düşünmə qabiliyyəti də optimallaşdırılır. BİBO üç sütundan ibarətdir: Bilirəm, İstəyirəm bilim, Öyrəndim.

Birinci hissədə şagirdlərin mövzu ilə bağlı nələr bildikləri qeyd olunur. İstəyirəm bilim hissəsində şagirdin nələr bilmək istədikləri, Öyrəndim hissəsində isə şagirdin yeni əldə etdikləri biliklər qeyd edilir.

Bu üsuldan ümumiləşdirmə mərhələsində istifadə edilir.

Dərsləkdəki “Yazının əmələ gəlməsi”, “Dəmirədən böyük”, “Məni xalqımın dilində danışdır” və digər mətnlərdə BİBÖ üsulu tətbiq edilə bilər.

Əqli hücum da adlandırılan Beyin həmləsindən istifadənin əsas məqsədi idraki fəallığı artırmaq və problemin həlli yollarını müəyyənləşdirməkdir.

Yeni mövzunun tədrisi zamanı şagirdlərin mövzu ilə bağlı hansı biliklərə malik olduğunu bilmək üçün əqli hücum mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu zaman suallar ya şifahi olaraq səsləndirilir, ya da lövhəyə yazılır. Verilən suallara alınan cavablar lövhəyə yazılır, bu cavablar dəqiqləşdirilir və müzakirələr aparılır. Beyin həmləsi vasitəsilə problemin həlli yolları araşdırılır, müəyyən situasiyada çıxış yolu tapmaq, ümumi vəziyyəti təhlil edərək qərar qəbul edə bilmək bacarığı formalaşır.

Dərsin bütün mərhələlərində əqli hücumdan istifadə edilə bilər.

X sinif dərslində verilmiş “Bir ana qucağında bir körpə aparırdı”, “Pəncərə”, “Bilmək ən böyük xəzinədir” və digər mətnlərdə beyin həmləsi üsulundan istifadə edilir.

“Söz assosiasiyası” üsulu motivasiya, eləcə də ümumiləşdirmə mərhələsində tətbiq edilir.

Müəllim hər hansı bir sözü və ya söz birləşməsini lövhəyə yazır və şagirdlərin diqqətini onlara cəlb edir. Şagirdlərin cavabları qeyd olunur. Bu cavablar içərisindən daha uyğun cavablar seçilir və mövzu ilə əlaqələndirilir.

Dərsləkdəki “Nobel mükafatı almış ilk amerikalı qadın”, “Dil”, “Azərbaycan torpağı” mətnlərində söz assosiasiyası üsulu tətbiq oluna bilər.

Seçilmiş mövzu ətrafında məlumatların və təəssüratların mübadiləsi zamanı müzakirə üsulundan istifadə olunur. Müzakirə dinləmək, sual vermək, təqdim etmək mədəniyyətini formalaşdırmaq məqsədi daşıyır. Şagirdlərin məntiqi və tənqidi təfəkkürü inkişaf edir, onların nitqi zənginləşir.

Bu üsulun tətbiqi zamanı qoyulan suallara “bəli” və ya “xeyr” cavabları verilməsi məqbul sayılır. Suallar daha çox “Bu nə üçün baş verdi?”, “Nə baş verdi?”, “Siz bu vəziyyətdə nə edərdiniz?” şəklində qoyulur və beləliklə, müəllim müzakirəni tənzimləyir.

Müzakirə şagirdlərdə insan üçün ən vacib olan dinləmə mədəniyyəti yaradır. Şagirdlər mənbələrlə işləmək, fikirlərini təqdim etmək bacarıqlarına yiyələnirlər.

Dərslidəki “Dəmirdən böyük”, “Azərbaycan torpağı”, “Qartal” və digər mətnlər tədris olunarkən müzakirə üsulundan istifadə olunur.

İnteraktiv mühazirə məlumatın müəllimdən şagirdə ötürülməsi üzərində qurulur. Bu üsuldən daha çox o zaman istifadə olunur ki, şagird hər hansı bir məlumatı müstəqil şəkildə tapmaqda çətinlik çəkir. Mühazirənin müddəti, adətən, 10-15 dəqiqə olur.

Mühazirə ancaq bir mövzuya həsr olunmalı, onun məqsəd və vəzifələri dəqiq olmalıdır. Müəllim mühazirə planını elə hazırlamalıdır ki, şagirdlərin sual verməsi, mövzunu müzakirə etməsi, mənimsəməsi mümkün olsun.

Əvvəl məlum olan biliklərlə yeni öyrənilən mövzu arasında qarşılıqlı əlaqə yaradılmasında interaktiv mühazirənin böyük rolu vardır.

Üslubiyyatla bağlı mətnlər haqqında məlumat verərkən interaktiv mühazirədən istifadə etmək mümkündür.

Mikrofon. Bu çox nadir üsullardan sayılır və oyun xarakterlidir. Mikrofon adı altında qələm, karandaş, marker və s. başa düşülür. Şagirdlər götürdükleri bu “mikrofon” vasitəsilə müəyyən bir əşya, hadisə və ya əlamət haqqında öz fikir və mülahizələrini bildirirlər. Sonda “mikrofon” müəllimə verilir və o, şagirdlərin söylədikləri ilə bağlı öz mülahizələrini bildirir və qiymətləndirmə aparır. Verilən cavablardan ən düzgün və məntiqli olanı seçilir.

Auksion. Bu zaman irəli atılan problem haqqında auksionda iştirak edənlər növbə ilə fikir söyləyir. hər fikirdən sonra müəllim sayır: bir, iki, ... Bu zaman növbəti iştirakçı fikir və ya təklifini bildirir. Fikirlər bir-birini təkrar etməməlidir, bunun üçün də hamı bir-birinin fikrini dinləməlidir. Sonda ən düzgün və dolğun təklif verən qalib sayılır. Müəllim auksionu özü bildiyi qaydada da apara bilər.

Dərslidəki “Qeyri-adi Səttar” mövzusunda dair III dərstdə və “Dənizdən böyük” mövzusunun II dərslində auksiondan istifadə tövsiyə olunur.

Debat geniş yayılmış metodlardandır. Adətən, müəyyən bir problemə dair bir-birinə qismən, ya da tamamilə zidd olan iki fikir irəli sürülür. Bu zaman bu problemin həlli ilə bağlı üçüncü tərəf - dinləyicilər daha çox inandırıcı tərəfin mövqeyini müdafiə edir, onlara üstünlük verirlər.

Debatın tətbiqi şagirdlərdə aşağıdakı bacarıqları formalaşdırılır:

- mövzunun araşdırılması, əsas anlayışları seçib ayırma, sübut və dəlillərlə işləmək, natiqlik məharəti, hakimlik və qərarların qəbul edilməsi, diqqətlə dinləmə, fikrin təsdiq edilməsi, söylənilən fikrə əks arqumentin gətirilməsi, fikirlərin sərbəst irəli sürülməsi.

Debatın dörd əsas prinsipi var:

1. Öyrənməyi öyrənmək- Hər bir mövzu araşdırılır və bu mövzular haqqında informasiyalar əldə olunur. Nəticədə araşdırıcı araşdırmağı öyrənir; bu isə öyrənməyi öyrənməkdir;

2. Aydınlıq- Deyilən fikri, sübutu aydın, sadə dildə söyləməkdir ;

3. Düzgünlük- İnandırmaq, üstün gəlmək naminə yanlış, özündən qurulmuş məlumatlara, fikirlərə əsaslanmaq olmaz;

4. Hörmət-Rəqib tərəfə hörmət, müxtəlif fikirlərə, rəylərə, verilən qiymətlərə üstünlük, tənqid yox, dinləyib təhlil etmək, “zəif” yerləri tapmaq və diqqəti onlara cəlb etmək, rəqib tərəfin çıxışını axıra qədər dinləmək, sözünü kəsməmək, təhqiredici çıxışlara yol verməmək, şəxsiyyətə toxunmamaq və s. kimi cəhətlər debatda hörmət prinsipinin əsasını təşkil edir.

Dərslidəki “Gəncə Müsəlman Qız məktəbi” adlı mətnə dair sual və tapşırıqlar bölməsində debatın keçirilməsi üçün suallar təqdim olunur.

X sinif dərsliyində şagirdlərin layihə üzərində - qəzet maketi üzərində işləmək tövsiyə olunur.

Layihəni hazırlamaq üçün aşağıdakı tapşırıqlar verilir:

*İlk gündən qruplara bölünün;

* Görəcəyiniz işlər:

- 1) materialları toplamaq (il boyu hazırlayacağınız mətnlər, hekayələr, məqalələr, məktəblərinizdə keçiriləcək tədbirlər, sorğular və s.);
- 2) mətnlərin orfoqrafik cəhətdən düzgünlüyünü yoxlamaq;
- 3) cümlələrin ədəbi dil normalarına uyğunluğunu yoxlamaq;
- 4) mövzuya aid şəkillər toplamaq.

XI dərsliyinin əvvəlində ayrı-ayrı üslubların funksiyalarına dair sxem-tapşırıq verilir. Mətn üzrə aparılan işlərin sonunda bu dil qaydalarına yer verilir: sözün üslubi vəzifəsi, poetizm və ya bədii söz, elmi üslub və sözün terminoloji xüsusiyyəti, fərdi üslubun funksional üslublar içərisində yeri, bədii üslubun ifadə vasitələri-- ellipsis, metafor, bədii təzad, bədii xitab haqqında məlumatlar verilir, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından nümunələr gətirilir. Dərslidə hekayə yazmaq,

təqdimat hazırlamaq barədə tapşırıqlar verilir. Dərslikdə Azərbaycan ədəbi dilinin üslubları, o cümlədən bədii, elmi, publisistik, məişət və rəsmi işgüzar üslub haqqında orta məktəb kursu həcmində bilik təqdim olunur. Fərdi üslub ayrıca qeyd olunur. Mətn üzrə iş geniş meydan verilir, onlara dair verilmiş çalışma və tapşırıqlar aşağı siniflərdə keçilmiş fonetik, leksik və qrammatik bilikləri möhkəmləndirməyə xidmət edir.

Dərslik dörd bölməni əhatə edir: I bölmə – “Vətəndaş və cəmiyyət”, II bölmə – “Ətraf aləm və biz”, III bölmə – “Fərd və cəmiyyət”, IV bölmə – “Azərbaycan” adlanır. Hər bölmədə mövzular standartlar üzrə qruplaşdırılır. Dörd məzmun xəttinin tələbləri gözlənilir, standartdan çıxan məqsədlərin özünü doğrultması diqqət mərkəzində saxlanılır.

Dərslikdə şagirdlərin şifahi və yazılı nitqinin formalaşması, dünyagörüşünün zənginləşdirilməsi məqsədilə verilmiş mətnlər məzmun baxımından bənzər seçilmiş, ahəngdarlıq gözlənilmişdir. Tədris vahidləri və mövzular arasındakı məntiqi, xronoloji və sadədən mürəkkəbə ardıcılığı əsas prinsip olaraq seçilmişdir. Seçilmiş mətnlər dinləmə, oxu, danışma və yazını inkişaf etdirməyə birbaşa xidmət edir. Hər mətnə uyğun şəkildə tapşırıqlar verilmiş və bu tapşırıqlar vasitəsilə qrammatik qaydaların mənimsənilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu baxımdan mətnlərin üslubi imkanları nəzərə alınmış, müxtəlif üslublarda olmasına diqqət yetirilmişdir. Mətn üzrə iş vəsaitdə əsas istiqamət seçilmişdir. Bunun üçün müxtəlif xarakterli tapşırıqlar, çalışmalar verilmişdir. Tapşırıqlar biliyin hər üç növünü (deklarativ, prosedural və kontekstual) əhatə edir.

Şagirdlərə müstəqil çalışma üçün istiqamət verilmiş, onların sərbəst şəkildə işləmələrinə şərait yaradılmışdır. Müxtəlif fəaliyyət növləri diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Şagirdlər bu tapşırıqlar vasitəsilə idraki, ünsiyyət və psixomotor bacarıqlarını inkişaf etdirə bilirlər. Müstəqil təqdimatlar, sərbəst mövzuda mətnqurmalar, yaradıcı layihələr seçilmiş, şagird təfəkkürünün formalaşması üçün zəmin hazırlanmışdır. Dərslikdə məntiqi təfəkkürün inkişafı üçün təsvir et, müqayisə et, oxşarlıqları və fərqləri tap, təsnif et, dəyişdir, müəyyən et, əlaqəni aşkar et, sxem, qrafik, cədvəl, diaqram düzəlt, tərtib et, davam et, təhlil et, izah et, şərh et, nəticə çıxar, səbəbi tap kimi tapşırıqlar nəzərdə tutulub. Tənqidi təfəkkürün inkişafı üçün isə müxtəlif baxış nöqtələrindən qiymətləndir, səhvləri tap, mübahisəli məqamları aşkar et, tənqidi yanaş, düzgün olanı seç, öz ideyanı əsaslandır, sübut et tapşırıqları verilib. Yaradıcı təfəkkürün inkişafı üçün mətn qur, tətbiq et, problemi müəyyən et, fərziyyələr irəli sür, dəyişikliklər et, yarat, yenidən tərtib et, proqnoz ver, müqayisə et və analoqu tap, yarat, tərtib et tapşırıqları seçilmişdir. Şagirdlərə debat aparmaq, müzakirələrdə iştirak etmək, mühakimələr irəli sürmək, fikrini sərbəst ifadə etmək üçün tapşırıq nümunələri təklif

olunmuşdur. Bütün mətn, qrammatik qayda və tapşırıqlar fənnin məqsədinə, standartların reallaşması tələblərinə yönəlmişdir. İnküzivliyi təmin etmək üçün tapşırıqlar müxtəlif çətinlikdə seçilmişdir. Peşəkar müəllim diferensiallığı qoruyaraq tapşırıqları səviyyələrə uyğun qruplaşdırmaqda çətinlik çəkməyəcək. Xüsusi istedadlı şagirdlərin təkrar çalışmalardan və dərslərin onlar üçün artıq maraqsız olmasından darıxaraq fəndən uzaqlaşmaması üçün bu tip şagirdlərin potensiallarını düzgün istiqamətə yönəltmək məqsədilə xüsusi yanaşmalar müəyyən edilmişdir. Belə şagirdlərin istedadından onların psixomotor bacarıqlarının formalaşması üçün istifadə etmək tövsiyə edilmişdir. Bu şagirdlər daha çox fikirlərini izah etmək məqsədilə “Nə üçün?”, “Nə səbəbə?” kimi suallara cavab verməyi xoşladıklarından dərslikdə verilmiş məsələlərin oxşarını qurmaq, bu tapşırıqları onların özü tərəfindən çətinləşdirmək kimi tapşırıqları yerinə yetirməyi tapşırmaq, onların informasiya texnologiyalarından daha geniş və düzgün istifadə etməsini reallaşdırmaq istedadlı müəllim üçün çətin olmamalıdır. Dərslikdə verilmiş “Məqsədim ayağa durmaq idi” mətni şagirdlərdə fiziki qüsurlu insanlara qarşı diqqət formalaşdırmağa, onlar üçün həyatın, incəsənətin, təhsilin, idmanın müyəssərliyinin artırılmasına xidmət edir. Həmin mətn nikbin sonluqla bitir. Bu isə uşaqlarda gələcəyə inam hissi aşılayır, hər şeyə həyatda əzmlə nail olmağın mümkünlüyünü göstərir. Mətnlər seçilərkən irqi, dini ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyi önəmli hesab olunub. “Doroti Meri Kroufut Hodgkin”, “Sizin də bir basketbol səbətiniz varmı?” mövzuları müxtəlif millətlərin nümayəndələrinə həsr olunmuşdur. “Gəncə Müsəlman Qız Məktəbi”, “Doroti Meri Kroufut Hodgkin” mətnlərində qadına, anaya hörmət aşılarmışdır. Gender bərabərliyinə həssas yanaşmanı təmin etmək üçün mətndəki şəkillərdə oğlan və qızların bərabər verilməsinə diqqət yetirilmişdir. Milli-mənəvi dəyərlərə həssas yanaşma məqsədilə dərslikdə xüsusi tədris vahidləri nəzərdə tutulmuşdur. Xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. “Qarabağ xalçaçılıq məktəbi”, “Azərbaycan memarlığı”, “Təbii bulaqlar muzeyi – Naxçıvan”, “Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Günü” mövzuları bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu mövzularda şagirdlər milli-mənəvi dəyərlərin daşıyıcısı olan insanlar, məkanlarla tanış olur, soy-kökümüzə yaxından bələd olurlar. Milli qürur tariximizin şanlı səhifələrinə həsr olunan “Azərbaycan”, “Çanaqqalanı ölümsüzləşdirən ruh” mövzuları vətənpərvərlik hissinin aşılarması üçün əvəzsizdir. Mətnlər şagirdləri əlavə vəsaitlərdən istifadəyə yönləndirir.

XI sinif üçün tərtib olunmuş müəllim üçün metodik vəsaitdə də X sinifdə verilmiş fəal təlim metodları ilə yanaşı, bir sıra təlim texnologiyalarından da istifadə etmək tövsiyə olunur:

Fasilələrlə oxu. Səsli oxu. Bu metodlar ikinci əsas standartın reallaşmasına xidmət edir və birincisindən dərslərdəki “Sizin də basketbol səbətiniz varmı?” mətninə dair III dərstdə, 2-cidən isə “Ömürdən etüdlər” və “Çanaqqala” mətnlərində istifadə edilməsi nəzərdə tutulur.

Diaqramlarla iş (17-ci mövzu üçün), karusel (“Ömürdən etüdlər”), cəld yazı (Ömürdən etüdlər), problem situasiya (“Təmiz su sağlamlıqdır”), krossvord (“Təbii bulaqlar muzeyi-Naxşivan”), esse (Təbii bulaqlar muzeyi-Naxşivan), mətnqurma (“Qarabağ xalçaçılıq məktəbi”) və başqa təlim texnologiyaları da XI sinifdə Azərbaycan dili dərslərinin keyfiyyətli və səmərəli qurulmasına xidmət edir.

Nəticə olaraq onu demək olar ki, istər 10-cu, istərsə 11-ci siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi yekunlaşdırıcı xarakterə malikdir. Bu dərslərdə həm ali məktəbdə tədris olunan dil və nitq məsələləri, nitq mədəniyyəti və üslubiyyat məsələləri barədə məlumat verilir, həm də 5-9-cu siniflərdə tədris olunan materiallar, dil qaydaları təkrar olunur.

Hər bir dərse dair cari planlaşdırma nümunəsində iş üsulları təqdim olunur. Müəllim bu iş üsullarından səmərəli istifadə etməli, onlara yaradıcılıqla yanaşmalıdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 5 sentyabr, 2009 cu il
2. Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. Bakı, 23 may, 2012-ci il.
3. Cavadova S. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili) fənni üzrə müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Şərq-Qərb”, 2018
4. Bektaşi S.İsmayılova A. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili) fənni üzrə müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Şərq-Qərb”, 2017
5. Hacıyev T., Bektaşi S., Hüseynova Y. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili) fənni üzrə dərslək. Bakı: Şərq-Qərb”, 2017
6. Hacıyev T., Bektaşi S.,Hüseynova Y. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili) fənni üzrə dərslək. Bakı: Şərq-Qərb”, 2

X-XI siniflərdə Azərbaycan dili fənni üzrə tərtib olunmuş metodik vəsaitlərdə
yeni təlim üsullarının tətbiqi

Xülasə

Məqalədə X-XI siniflərdə Azərbaycan dili fənni üzrə tərtib olunmuş müəllim üçün metodik vəsaitdə yeni təlim üsullarının tətbiqindən danışılır. Təlim texnologiyaları hər bir mövzunun tədrisində çox mühüm məsələ olduğundan cari planlaşdırma zamanı onların müəllim tərəfindən düzgün seçilməsi vacib məsələdir. Araşdırma zamanı bu problem daim diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Tədqiqat nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir ki, X sinif üçün tərtib olunmuş metodik vəsaitdə ayrı-ayrı mövzular üzrə klaster, Venn diaqramı, İNSERT, rollu oyunlar, müzakirə, BİBÖ, beyin həmləsi, söz assosiasiyaları, sorğu, layihə, interaktiv mühazirə, auksion, debat, təqdimat kimi fəal təlim metodlarından istifadə edilməsi tövsiyə olunur. Ayrı-ayrı dərslər üzrə bu və ya digər təlim üsullarının biri və ya bir neçəsi tətbiq oluna bilər.

XI sinif üçün tərtib olunmuş metodik vəsaitdə X sinifdə keçilmiş mövzuların tədrisində istifadə olunan metod və vasitələrlə yanaşı, anlayışın çıxarılması, suallar, fərdi oxu, T-- sxemlər, fasiləli oxu, səsli oxu, diaqramlarla iş, karusel, cəld yazı, problem situasiya, krossvord, esse, mətnqurma kimi təlim texnologiyalarından da istifadə olunması cari planlaşdırmalara daxil edilir.

Məqalədə müəllifin gəldiyi nəticə bundan ibarətdir ki, bu metod və vasitələrdən düzgün istifadə olunması məzmun standartlarının reallaşdırılmasında ciddi və səmərəli rol oynayır, əldə edilən təlim nəticələrinin keyfiyyətə yüksəlməsini təmin edir.

Açar sözlər: müəllim üçün metodik vəsait, kurikulum, ümumi təhsil pilləsi, dövlət standartları, fəal təlim metodları.

Ахад ДЖАВАДОВ

Применение новых методов обучения в методических пособиях, составленных по
предмету Азербайджанский язык в X-XI классах

Резюме

В статье рассматривается применение новых методов обучения в методическом пособии для учителей азербайджанского языка в X-XI классах.

Поскольку технологии обучения являются очень важным вопросом в преподавании каждого предмета, важно, чтобы они были правильно выбраны учителем во время текущего планирования. Эта проблема всегда была в центре внимания во время исследований.

В результате исследования было определено, что методическое пособие для X класса включает кластеры по разным темам, диаграмму Венна, INSERT, ролевые игры, дискуссию, ВІВО, мозговой штурм, словесные ассоциации, опрос, проект, интерактивную лекцию, аукцион. , дискуссии, презентации рекомендуется использование активных методов обучения. Один или несколько из этих или других методов обучения могут применяться к индивидуальным урокам.

В дополнение к методам и инструментам, используемым при обучении темам, изучаемым в 10-м классе, методическое пособие для 11-го класса включает концепции, вопросы, индивидуальное чтение, Т- схемы, прерывистое чтение, голосовое чтение, работу с диаграммами, карусель, быстрое написание, проблемная ситуация, кроссворд., использование обучающих технологий, таких как эссе, построение текста, также включено в текущее планирование.

Вывод автора в статье заключается в том, что правильное использование этих методов и инструментов играет серьезную и эффективную роль в реализации стандартов содержания, обеспечивает качество результатов обучения.

Ключевые слова: пособие для учителя, учебная программа, общеобразовательный уровень, государственные стандарты, активные методы обучения

Ahad JAVADOV

Application of new teaching methods in the methodical aids compiled on the subject of
Azerbaijani language in X-XI classes

Summary

The article discusses the application of new teaching methods in the methodological manual for teachers of the Azerbaijani language in X-XI classes. Since learning technologies are a very important issue in the teaching of each subject, it is important that they are chosen correctly by the teacher during the current planning. This problem has always been in the center of attention during the research.

As a result of the research, it was determined that the methodical manual developed for X class includes clusters on different topics, Venn diagram, INSERT, role-

playing games, discussion, BIBO, brainstorming, word associations, survey, project, interactive lecture, auction, debate, presentation the use of active learning methods is recommended. One or more of these or other teaching methods may be applied to individual lessons.

In addition to the methods and tools used in teaching the topics covered in the 10th class , the methodical manual for the 11th class includes concepts, questions, individual reading, T--schemes, intermittent reading, voice reading, working with diagrams, carousel, quick writing, problem situation, crossword puzzle. The use of learning technologies such as, essay, text construction is also included in the current planning.

The author's conclusion in the article is that the correct use of these methods and tools plays a serious and effective role in the implementation of content standards, ensures the quality of learning outcomes.

Keywords: teacher's manual, curriculum, general education level, state standards, active learning methods,

Rəyçi: Dosent Saidə Mustafayev

Tabeli mürəkkəb cümlələrdə qəlib sözlərlə bağlayıcı sözlərin qarşılıqlı əlaqəsi

Müasir Azərbaycan ədəbi dilini, xüsusilə onun qrammatik quruluşunu öyrənmək və ona müxtəlif aspektlərdən yanaşmaq, araşdırıb sistemə salmaq elmi baxımdan mühüm aktualıq kəsb edir. Tabeli mürəkkəb cümlələr də Azərbaycan dilinin qrammatik sistemində özünəxas yeri olan dil vahidlərindəndir. Həm də hər zaman tədqiqata ehtiyacı olan məsələlərdən biridir. Belə ki, Azərbaycan dilinin qrammatikası, xüsusilə də sintaksislə bağlı məsələlər öyrənilərkən, araşdırılarkən və ya tədqiqata cəlb edilərkən dilimizdə mühüm əhəmiyyətə malik olan və özünəməxsusluğu ilə seçilən tabeli mürəkkəb cümlələrə, onların bağlanma vasitələrinə, onlarda qəlib sözlərə bu və ya digər formada nəzər salınmışdır. Lakin qeyd edək ki, indiyə qədər tabeli mürəkkəb cümlələrlə bağlı xeyli sayda elmi yazılar: məqalə, monoqrafiya və dissertasiyalar yazılsa da, hələ də bu sahədə problemlə və mübahisəli məsələlər qalmaqdadır. Buna görə də belə bir mövzuda tədqiqat aparmaq həmişə olduğu kimi, indi də çox aktualdır.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin qurulmasında, baş və budaq cümlələrin müəyyənləşdirilməsində mühüm rola malik olan bağlayıcı sözlərlə əvəzlik qəliblər bir-birləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Belə ki, bağlayıcı sözlər baş cümləni budaq cümləyə bağlayan vasitə kimi çıxış edir, qəlib sözlər isə budaq cümlələrin müəyyənləşməsi zamanı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Deməli, bağlayıcı sözlər budaq cümlə növlərinin müəyyənləşdirilməsində heç bir rol oynamır, sadəcə olaraq, bağlama vasitəsidir. Qəlib isə onlardan fərqli olaraq baş cümlədəki ifadə etdiyi məna münasibətinə və daşdığı sintaktik mövqeyə uyğun olaraq budaq cümlənin müəyyənləşməsini təmin edir. Bu o deməkdir ki, eyni strukturlu bir neçə cümlədə bağlayıcı sözlər eyni fonetik tərkibə malik ola bilər, lakin onları bir-birindən fərqləndirən belə cümlələrin baş cümlələrində işlənən qəlib sözlərin mövqeyindən asılı olaraq başqa-başqa budaq cümlələri olurlar. Məsələn:

Kim təlimdə tər töksə, ona Milli qəhrəman adı veriləcək.

Kim təlimdə tər töksə, o, döyüşdə qan tökməyəcək.

Kim təlimdə tər töksə, qələbə onundur.

Bu nümunələrdən də görüldüyü kimi, sual əvəzlilərindən ibarət olan bağlayıcı sözlər baş cümləni budaq cümləyə bağlayan vasitədir, işarə əvəzliləri ilə ifadə olunan

* BDU-nun Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının müəllimi

qarşılıq-qəliblər isə təyinetmə funksiyası daşıyaraq, budaq cümlələrin növünü müəyyənləşdirməyə xidmət edir.

Tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi, “bağlayıcı sözlərə morfologiyada nisbi əvəzlilər deyilir. Bunlar mənşəyinə görə sual əvəzlilərindən əmələ gəlmişlər. Tabeli mürəkkəb cümlədə işlənilib sual bildirməyən, yalnız onun komponentlərinin bir-birinə bağlanmasına kömək edən sözlər bağlayıcı sözlər adlanır. Buraya kim, nə, hər kim, hər kəs, hər nə, necə, nə cür, haçan, hara, nə qədər, hansı sözləri daxildir ki, onların əksər qismindən sonra ki ədatının da işlənməsi mümkündür” (1, s. 334). Məsələn:

Hər kəs ki işini vaxtında görür, o heç vaxt peşmançılıq çəkmir.

Nə cür ki deyirsən, o cür də işləri qaydasına salıb, dincələcəyəm.

Kim ki gündəlik dərslərə çalışır, o, imtahanda yüksək qiymət alır.

Haçan ki erməni dığalarının ayağı bu torpaqdan kəsiləcək, onda xalqım əmin-aman yaşayacaq, şəhidlərimizin ruhu da şad olacaq.

Nə qədər ki Azərbaycan xalqı var, o qədər də Vətən uğrunda şəhid olanlar anılacaq, yada salınacaq.

Hər kim ki Vətəni sevir, onu hamı sevir, hər kim ki Vətəni sevir, o anasını da sevir, sevmirsə, sevmir.

Hər nə uğrunda mübarizə aparırsansa, həmin arzuna çatasan və s. kimi xeyli sayda nümunələr vermək mümkündür. Əsas odur ki, göstərilən fikir bu cümlələr əsasında təsdiqlənmiş olur.

Başqa bir mənbədə isə bu barədə belə yazılır: “Azərbaycan dilində aşağıdakı bağlayıcı sözlər işlədilir.

Kim (ki), nə ki, hər kim (ki), hər nə (ki), hər kəs (ki), nə vaxt (ki), nə zaman (ki), haçan (ki), hara (ki), hansı (həmçinin bunların müxtəlif halları), necə (ki), nə cür, nə qədər (ki), hər nə qədər, neçə.

Bunlardan kim (ki), nə ki, hər kim (ki), hər nə (ki), hər kəs (ki) bağlayıcı sözləri mübtədə, tamamlıq, xəbər budaq cümlələrində; nə vaxt (ki), nə zaman (ki), haçan (ki), havaxt bağlayıcı sözləri zaman budaq cümləsində; hara bağlayıcı sözü yer budaq cümləsində; hansı bağlayıcı sözü mübtədə, xəbər, tamamlıq və təyin budaq cümlələrində; nə cür, necə bağlayıcı sözləri daha çox təzi-hərəkət budaq cümləsində; hər nə qədər bağlayıcı sözü kəmiyyət və qarşılaşdırma budaq cümlələrində işlənərək müvafiq növdən olan tabeli mürəkkəb cümlənin təşkilinə xidmət edir” (2, s. 340). Buradan aydın olur ki, əslində, baş cümləni budaq cümləyə bağlayan vasitə kimi təqdim edilən bağlayıcı sözlər vasitəsilə biz budaq cümlələrin növünü də müəyyənləşdirə bilərik və ya ən azından bir istiqamət ala bilərik. Yəni biz hər nə qədər bağlayıcı sözünün

işləndiyi cümlələrdə ya kəmiyyət, ya da qarşılaşdırma budaq cümləsi axtaracağıq, mübtədə və xəbər yox. Deməli, budaq cümlələrin növünün müəyyənləşməsində də rolunun olduğu danılmazdır.

Z.Şahbazova xüsusda yazır ki, “Bağlayıcı sözün hansı sözlərlə ifadə olunmasından asılı olmayaraq bu ifadələrin qurulmasında əvəzliyin müxtəlif mənə növləri mühüm rol oynayır. Bağlayıcı sözlərə aşağıdakı qrupa daxil olan sözləri göstərə bilirik:

1. Sual əvəzliləri

2. Qeyri-müəyyən əvəzlilər – hər nə, hər kim, hər kəs, hər kəs ki (ismin bütün hallarında).

3. İşarə əvəzliyi və müxtəlif mənəli isimlərin birləşməsindən əmələ gələn sözlər. Belə söz tərkiblərində nüvə söz kimi işarə, təyin və qeyri-müəyyən, sual əvəzliləri çıxış edirlər.

a) təyin və işarə əvəzliyi və yer mənəli isim: hər yerə, o yerə ki, o yerdə ki, o yerdən ki.

b) işarə əvəzliyi və ki ədatı: elə ki, belə ki.

c) işarə əvəzliyi və zaman mənəli isimlər: o zaman ki, o vaxt ki, o gün ki, onda ki.

ç) işarə əvəzliyi və şərt mənəli isimlər: o şərtlə, bu şərtlə” (5, s. 258-259).

Məsələn: O gün ki fəsil yaz olur, onda aləm laləzar olur; Elə ki müharibə başladı, onda işğal altında olan torpaqlarımız bir-bir azadlığına qovuşdu; O zaman ki Azərbaycan müstəqillik əldə etdi, onda biz yazımızda latın qrafikalı əlifbadan istifadə etməyə başladığımız və s.

Həmçinin tədqiqatçı qeyd edir ki, “bağlayıcı sözün nə ilə ifadə olunmasından asılı olmayaraq işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan qarşılıq söz tabeli mürəkkəb cümlənin növünü bildirir. Yəni bu cümlük mürəkkəb cümlənin təşkilində bərabər fəaliyyət göstərir. Korrelyat sözün vəzifəsi dəqiqləşdirmədə və budaq cümlənin təyinatında mühüm rol oynayır” (5, s. 260). Bunu nə qədər – bir o qədər; hara – ora – orada, oraya, oradan; hansı – o; necə – elə, o cür; haçan, nə zaman – onda və s. kimi əlaqələnmə modellərinə əsaslanan cümlələrlə əsaslandırmaq mümkündür. Məsələn: Hansı adamı deyirsən, o adamı çağırım; Nə qədər istəyirsən, o qədər gətirim; Hara getməyi məsləhət bilsəniz, oraya da gedərəm; Necə anlayırsız, o cür də izah edim, Nə əkərsən, onu da biçərsən, Nə eləsən, o da qabağına çıxar, Nəyi məsləhət bilirsinizsə, onu da edək və s.

“Bu misallarda bağlayıcı sözlə paralel olaraq qarşılıq sözlər – işarə əvəzliyi işlənərək, budaq cümlənin növünün müəyyənləşdirilməsini asanlaşdırır. Lakin elə hal ola bilər ki, qarşılıq söz işlənməsin, nəzərdə tutulsun. Qarşılıq sözün işlənməməsi, yəni

formaca cümlədə olmaması o demək deyildir ki, cümlənin növünü təyin etmək çətinləşir. Formaca özünü cümlədə tapmayan qarşılıq söz - əksər halda işarə əvəzliyinin mənasına – semantikasına görə istənilən halda cümlədə bərpa etmək mümkündür. Məsələn: O zaman ki fəslə yaz olur, (onda) Gecə-gündüz taraz olur və s.” (5, s. 260).

Q.Kazımov yazır: “Budaq cümlə + baş cümlə” quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlələri baş cümləyə bağlayan əsas vasitə bağlayıcı sözlərdir. Bağlayıcı sözlər adətən budaq cümlənin əvvəlində işlənir və onu baş cümləyə bağlayır. Budaq cümlədəki bağlayıcı sözə müvafiq olaraq, baş cümlədə qarşılıq bildirən söz (korrelyat) işlənir. Bağlayıcı sözlə qarşılıq bildirən söz binar (cüt) üzvlər kimi çıxış edir, baş və budaq cümlənin daha möhkəm bağlanmasına səbəb olur. Bağlayıcılı tabeli mürəkkəb cümlələrdən fərqli olaraq, bağlayıcı sözlə qurulan tabeli mürəkkəb cümlələrdə ədəbi dil normalarına əsasən, budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra işlənir; məsələn: Kim ki ad qoymuşdur qoca dünyada, Onu öz dostları vermişdir buda (Nizami). Harada camaat varsa, biz orada olmalıyıq (H.Mehdi). Necə işləmişiniz, elə də işləyin və s. Bu cümlələrdəki kim ki – onu, harada – orada, necə - elə cütlüklərindən birincilər bağlayıcı söz, ikincilər qarşılıq bildirən sözlərdir.

Bu cür tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlənin növü bağlayıcı sözlə deyil, baş cümlədəki qarşılıq bildirən sözlə müəyyənləşir. Qarşılıq bildirən söz hansı cümlə üzvü vəzifəsindədirsə, budaq cümlə onun adı ilə adlanır. Birinci misaldakı onu sözü tamamlıq, ikinci misaldakı orada sözü yer zərfliyi, üçüncü misaldakı elə sözü tərz zərfliyidir. Ona görə də birinci cümlə tamamlıq, ikincisi yer, üçüncüsü tərz budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Baş cümlədə qarşılıq bildirən söz işlənməyə də bilər, lakin onu təsəvvür və bərpa etmək asandır; məs.: Kim ki insanı sevər, aşiqi-hürriyyət olur (Sabir). Hara deyirlər, get. Nə deyirlər, qulaq as. Necə istəyirsən, yaz. Kimi deyirlər, çağır və s. Bu cümlələrin heç birinin baş cümləsində qarşılıq bildirən söz yoxdur. Budaq cümlədəki bağlayıcı sözə müvafiq olaraq onların hər birinə qarşılıq bildirən söz artırmaq olar: Kim ki insanı sevər, (o) aşiqi-hürriyyət olur (Sabir). Hara deyirlər, (ora) get. Nə deyirlər, (ona) qulaq as. Necə istəyirsən, (o cür) yaz. Kimi deyirlər, (onu) çağır. Baş cümləyə əlavə etdiyimiz qarşılıq bildirən sözlərdən aydın olur ki, bu misallarda bir birinin ardınca mübtəda, yer, tamamlıq, tərz və yenə tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr işlənmişdir (3, s. 310).

Bağlayıcı sözlər bağlayıcılardan fərqli olaraq, əsas nitq hissələrindən ibarət olur. Bunların əsasında kim, nə, hara, necə, nə cür, hansı, neçə, nə qədər və s. nisbi əvəzliliklərin durduğu və nisbi əvəzliliklərlə sual əvəzliliklərinin bir mənşədən olduğu, lakin sual əvəzliliklərindən fərqli olaraq, nisbi əvəzliliklərin sual bildirmədiyi göstərilir. Lakin

faktlar bu fikri, yəni bağlayıcı sözlərin yalnız nisbi əvəzlilərdən ibarət olması fikrini təkzib edir.

Qeyd edək ki, nisbi əvəzlilər başqa heç bir vasitə olmadan, təklikdə də bağlayıcı söz şəklində işləyə bildiyi kimi, ki ədatı ilə bircə də işlənir və bu sonuncu hala dildə daha çox təsadüf edilir; məs.: Kim çox çalışır, o, yaxşı qiymət alır. Kim ki çox çalışır, o, yaxşı qiymət alır. Bu cür cümlələrdə budaq cümlənin sonunda çox zaman -sa, -sə şəklisi də işlənir. Lakin -sa, -sə şəkilçisi ki ədatı ilə növbələşir: bağlayıcı söz ki ədatı ilə işlədikdə budaq cümlənin sonunda -sa, -sə şəkilçisi olmaz, budaq cümlənin sonunda -sa, -sə olduqda ki ədatına ehtiyac olmaz: Kim ki çox çalışır, o, yaxşı qiymət alır. Kim çox çalışır, o, yaxşı qiymət alır” (3, s. 311).

X.Məmmədova maraqlı bir cəhətə diqqət çəkərək, yazır: “Nisbi əvəzlikli tabeli mürəkkəb cümlələrdə komponentlərin birində (budaq cümlədə) nisbi, ikincisində (baş cümlədə) isə bunun müqabilində qarşılıqlı olaraq işarə əvəzliyi işlənir. Lakin bu konstruksiyaların elələrinə də rast gəlmək olur ki, komponentlərin hər ikisində işarə əvəzliyi iştirak edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin cümlələrin birinci komponentindəki (bu isə budaq cümlə funksiyasında olur) işarə əvəzliyi, adətən, ki qüvvətləndirici ədatı ilə işlənir. Məsələn: Salman, qurban olum, elə ki, indiyəcən biz yaşamışıq, belə yaşamaq olma (Ə.Hacızadə); Belə ki, sən məsləhət görürsən, heç kim elə işləmək istəməz, başqa yollar axtarmaq lazımdır (İ.Şıxlı)” (4, s. 47).

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, tabeli mürəkkəb cümlələrin formalaşmasında, qurulmasında və bir-birinə başlanmasında bir sıra dil vahidləri iştirak edir. Belə ki, tabeli mürəkkəb cümlələrin qurulmasında bu cür dil vahidlərinin hər birinin özünəməxsus rolu və vəzifəsi var. Belə dil vahidlərindən olan bağlayıcı sözlər və qarşılıq-qəliblərin də hər birinin spesifik cəhətləri nəzərə alınmalıdır. Onların tabeli mürəkkəb cümlələrdəki vəzifəsi düzgün qiymətləndirilməlidir. Həmçinin onların qarşılıqlı əlaqəsi də diqqətdə saxlanılmalıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV hissə. Bakı: Maarif, 1985, 468 s.
2. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: söz birləşmələri, tabeli mürəkkəb cümlələr, frazeologiya. IV cild. Bakı, 2014, 607 s.
3. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Aspoliqraf LTD MMC, 2004, 496 s.

4. Məmmədova X. Tərzi-hərəkət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin bəzi üslubi xüsusiyyətləri // Dil və ədəbiyyat. Nəzəri, elmi və metodik jurnal. Bakı: BDU, 1999, 151 s., səh: 47-48
5. Şahbazova Z. Azərbaycan dilində əvəzlilər. Bakı: ULU, 2007, 336 s.
6. https://az.wikipedia.org/wiki/Tabeli_m%C3%BCr%C9%99kk%C9%99b_c%C3%BCml%C9%99
7. <https://kayzen.az/blog/Az%C9%99rbaycan-dili/15461/tabeli-m%C3%BCr%C9%99kk%C9%99b-c%C3%BCml%C9%99l%C9%99r.html>

Gülümsər Abbasova

Tabeli mürəkkəb cümlələrdə qəlib sözlərlə bağlayıcı sözlərin qarşılıqlı əlaqəsi

Xülasə

Məqalə Azərbaycan dilinin qrammatik sistemində özünəməxsus linqvistik funksiyaları ilə diqqət çəkən tabeli mürəkkəb cümləyə həsr olunub. Burada xüsusilə tabeli mürəkkəb cümlələrin bağlanma, əlaqələnmə vasitələrinə və onların növünün müəyyənliyi məsələsinə xüsusi nəzər salınır. Bu prosesdə bağlayıcı sözlərlə qəlib sözlərin yeri və rolu nümunələr verilməklə əsaslandırılır. Qeyd olunur ki, əgər bağlayıcı sözlər budaq cümləni baş cümləyə bağlayan bir vasitə kimi çıxış edərsə, əvəzlilər qəliblər isə yalnız budaq cümlənin növünün müəyyənliyinə xidmət edir. Yəni tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlənin növü bağlayıcı sözlə deyil, baş cümlədəki qarşılıq bildirən sözlə müəyyənliyi. Bu isə o deməkdir ki, qarşılıq bildirən söz hansı cümlə üzvü vəzifəsindədirsə, budaq cümlə onun adı ilə adlanır. Həmçinin qəlib söz bağlayıcı sözlərə qarşılıq söz kimi də çıxış edə bilər.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, qrammatik sistem, tabeli mürəkkəb cümlə, qəlib söz, bağlayıcı sözlər, əvəzlilər, qarşılıqlı əlaqə

Gulumsar Abbasova

Interrelation of connection words with pattern words in subordinate compound sentences

Summary

The article is dedicated to a subordinate complex sentence with its unique linguistic functions in the grammatical system of the Azerbaijani language. Special attention is paid here to the connection of subordinate compound sentences, the means of communication and the definition of their type. In this process, the place and role of connecting words and templates are justified by giving examples. It is noted that if the

connecting words act as a means of connecting the branch sentence to the main sentence, the pronouns serve only to determine the type of the branch sentence. That is, in subordinate clauses, the type of the branch sentence is determined not by the connecting word, but by the corresponding word in the main sentence. This means that the branch sentence is named after the corresponding member of the sentence. The template can also act as a counterpart to conjunctions.

Key words: Azerbaijani language, grammatical system, subordinate compound sentence, pattern word, connection words, pronoun, interaction

Гулумсар Аббасова

Взаимосвязь соединительных слов со словами-образцами в подчиненных
сложных предложениях

Резюме

Статья посвящена придаточному сложному предложению с его уникальными лингвистическими функциями в грамматической системе азербайджанского языка. Особое внимание здесь уделяется связи придаточных сложноподчиненных предложений, средствам связи и определению их типа. В этом процессе место и роль соединительных слов и шаблонов обосновываются примерами. Отмечается, что если соединительные слова выступают в качестве средства соединения ветвящегося предложения с основным предложением, местоимения служат только для определения типа ветвящегося предложения. То есть в придаточных предложениях тип ответвленного предложения определяется не соединительным словом, а соответствующим словом в главном предложении. Это означает, что предложение ответвления названо в честь соответствующего члена предложения. Шаблон также может выступать в качестве аналога союзов.

Ключевые слова: Азербайджанский язык, грамматическая система, подчиненное составное предложение, шаблонное слово, соединительные слова, местоимение, взаимодействие

Rəyçi: dos. İradə Şəmsizadə

Azərbaycan dilində feilin zamanlarının morfoloji xüsusiyyətləri

Azərbaycan dilində hər bir əsas nitq hissəsinin özünməxsus qrammatik xüsusiyyətləri vardır. İsmə məxsus qrammatik xüsusiyyətlər hallanma, cəmlənmə, mənsubiyyətə görə dəyişmə, şəxsə görə dəyişmə və s. dir. Sifət, say və digər nitq hissələrinin də hər birinin qrammatik xüsusiyyətləri vardır. Feilə məxsus qrammatik xüsusiyyətlərin içində zaman kateqoriyasının xüsusi yeri vardır. Bu ilk növbədə, zaman kateqoriyasının yalnız feilə xas olması, digər tərəfdən onun morfoloji yolla yaranaraq dilin söz yaradıcılığı bəhsində söz dəyişdirici şəkilçi kimi öyrənilməsidir.

Azərbaycan dilində feilin üç zamanı vardır:

- 1) Keçmiş zaman
- 2) İndiki zaman
- 3) Gələcək zaman

Feilin keçmiş zaman forması morfoloji yolla, yəni feillərə müəyyən şəkilçilərlə artırmaqla düzəlir. B.Xəlilov keçmiş zamandan bəhs edərkən yazır ki, “keçmiş zaman keçmişdə icra olunmuş işin zamanı ilə həmin iş haqqında məlumat verilən vaxt arasındakı zamandır” (1, s. 122). Deməli, keçmiş zaman dedikdə icra olunmuş işin artıq bitdiyini nəzərdə tuturuq. Keçmiş zaman iki qrupa bölünür.

- 1) şühudi keçmiş zaman;
- 2) nəqli keçmiş zaman.

Şühudi keçmiş zaman keçmişdə baş verən hadisələrin şahidlik yolu ilə ifadə edildiyini bildirir. Şühudi keçmiş zamanın bu cəhətinə diqqət çəkən Q.Kazımov qeyd edir ki, “şühudi keçmiş zaman işin keçmişdə icra olunub-olunmaması haqqında şahidliklə məlumat verilən zaman formasıdır” (2, s. 269). Bir sözlə, şühudi keçmiş zaman hadisələrin baş verməsini ya şahidlik yolu ilə bildirir, ya da baş vermiş hadisənin dəqiqliyinə şübhəmiz olmadıqda işlədilir. Şühudi keçmiş zamanın şəkilçi *di*⁴ qrammatik şəkilçidir və dörd variantda *-di*, *- di*, *- du*, *- dü* yazılır.

Dün *oxudum* şerini, *düşdü* yadıma
Gülümsər dövrünü bizim dağların.
Oxudum ki, yoxdur sizin yaylada
Gülü, gülüstanı bizim dağların (3, s.35).

* BDU-nun Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti kafedrasının müəllimi

Feilin şühudi keçmiş zaman formasında işin neçənci şəxs tərəfindən görüldüyünü göstərmək üçün şühudi keçmiş zamandan sonra feillərə şəxs şəkilçiləri artırılır, yeni şəxs şəkilçiləri şühudi keçmiş zamanın şəkilçilərindən sonra artırılmalıdır. Şühudi keçmiş zamanı xarakterizə edərkən B.Xəlilov yazır ki, “Şühudi keçmiş zamanla bağlı xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

1) Şühudi keçmiş zaman -dı şəkilçisi ilə yaranır. Məsələn, yazdı, oxudu və s.

2) Şühudi keçmiş zamanda olan iş bütün şəxslər üzrə dəyişərək şəxs şəkilçiləri qəbul edir” (5, c. 2. s.221).

Məsələn,

Mən *gəldim*.

Biz *gəldik*.

Sən *gəldin*.

Siz *gəldiniz*.

O *gəldi*.

Onlar *gəldilər*.

Birinci cümlədə şəxs şəkilçisi $-im^4$ şəxs şəkilçisi birinci şəxsin təkinin, ikinci cümlədəki $-in^4$ ikinci şəxsin təkinin, dördüncü cümlədəki $-iq^4$ birinci şəxsin cəminin, beşinci cümlədəki $-iniz^4$ ikinci şəxsin cəminin, altıncı cümlədəki $-lar^4$ üçüncü şəxsin cəminin şəxs şəkilçiləridir və di^4 şühudi keçmiş zamandan sonra artırılıb.

Şühudi keçmiş zaman şəkilçisi qrammatik şəkilçidir və feilin kökünə və yaxud başlanğıc formasına artırılır.

Mən yerin altından *çıxdım*

Mən yerin altından *gəldim*

Bir ucu göyə bağlı

İlahi səsdən *gəldim* (4, s.13).

Birinci misrada *çix* sözü feildir və ona $-di^4$ şühudi keçmiş zaman şəkilçisi artırılmışdır. İkinci misrada *gəl* feilinə, dördüncü misrada da yenidən *gəl* feilinə şühudi keçmiş zaman şəkilçisi artırılmışdır.

Qeyd edək ki, şühudi keçmiş zaman şəkilçisi ilə feil şəkillərinin hekayətinin əlaməti idi^4 ilə bir-birinə bənzəyir. Feil şəkillərinin hekayətinin qısa forması di^4 bir-biri ilə omonimdir və onları fərqləndirmək üçün bir neçə əlamət vardır.

Onlar arasında fərq feilin mürəkkəb şəklinin feilin sadə şəkillərindən sonra artırılmasıdır. Belə ki, idi hissəciyi feilin sadə şəkillərindən, xəbər (indiki, qəti gələcək zaman, qeyri-qəti gələcək zaman və *mış* şəkilçili nəqli keçmiş zaman), şərt, əmr şəklinə artırıla bilmir. Şühudi keçmiş zaman şəkilçisi isə feilin kökünə və ya başlanğıc formasına artırılır. Bir sözlə, şühudi keçmiş zamanın hekayəti və rəvayəti yoxdur. B.Xəlilov şühudi keçmiş zamanın hekayəti və rəvayətinin olmamasını belə izah edir. “Şühudi keçmiş

zamanın hekayəti və rəvayəti yoxdur. Yəni şühudi keçmiş zaman idi, imiş köməkçi sözləri ilə işləne bilmir. Ona görə ki, idi köməkçi sözü hekayət, imiş köməkçi sözü rəvayət bildirdiyi halda, şühudi keçmiş zaman isə şahidlik məzmunundadır. Bu mənada hekayət və rəvayət məzmunu şahidliklə uyğun gələ bilmir” (5, c. 2. s.223).

Şühudi keçmiş zamandan fərqli olaraq *idi* hissəciyi feildən başqa digər nitq hissələrinə də artırıla bilər. Məsələn, Hər tərəf çiçəklərlə dolu idi. *O vaxt payızın ortaları idi. Qonaqların sayı beş idi* və s.

Əsrlərdən bəri ömrü *xar idi*.

Zülm əlindən həyatdan *bizar idi*.

Özü bir yoxluqkən, adı *var idi*,

Görməmiş ömründə bu halı Göygöl (3, s.20).

Birinci misrada *idi* hissəciyi *xar* sifətinə, ikinci misrada *bizar* sifətinə, *var* köməkçi sözüne artırılaraq ismi xəbər funksiyasında işlənmişdir.

Keçmiş zamanın ifadə formalarından biri də nəqli keçmiş zamandır. Nəqli keçmiş zaman hərəkətin keçmişdə icra olunduğunu nəql etmə yolu ilə ifadə olunur. “Bu zaman işin icrasının uzaq və yaxında olduğuna görə deyil, şahid tərəfin iştirakına görə belə adlanır. Nəqli keçmiş zamanda icra olunmuş iş nəql olunur” (5, c. 2. s. 223). Nəqli keçmiş zaman *-miş⁴* və *-ib⁴* şəkilçilərinin köməyi ilə yaranır. Şühudi keçmiş zamanda olduğu kimi nəqli keçmiş zamanda da *-miş⁴* və *-ib⁴* şəkilçiləri feilin kökünə və ya başlanğıc formasına artırılır.

Leyləklərin çöp yuvası boş *qalıb*

Bahar *gedib*, payız *gəlib*, qış *qalıb*

Göy çəməndə ocaq *yanıb*, daş *qalıb*

Bu dünyanın qara daşı göyərməz (6, s.49).

Gətirilmiş nümunədə *qalıb*, *gedib*, *gəlib*, *yanıb* sözləri *-ib⁴* şəkilçili nəqli keçmiş zamanda işlənmişdir, çünki *-ib⁴* şəkilçisi birbaşa feilin kökünə artırmışdır. İşləklilik dərəcəsinə görə *-ib⁴* şəkilçisi daha az məhsuldardır, çünki *-miş⁴* şəkilçisi bütün şəxs şəkilçiləri ilə işləne bildiyi halda, *-ib⁴* birinci şəxsin təkində və cəmində işləne bilmir, yəni onların şəxs şəkilçilərini qəbul edə bilmir.

Feilin nəqli keçmiş zaman şəkilçisi *-ib⁴* ilə feili bağlama şəkilçisi *-ib⁴* bir-biri ilə omonimlik təşkil edir. Q.Kazımov yazır ki, “-ib şəkilçisi omonimdir – həm zaman şəkilçisi, həm də feili bağlama şəkilçisi kimi işlənir. “Zaman şəkilçisi kimi işləndikdə şəxs şəkilçisi qəbul edə bilir, feili bağlama şəkilçisi kimi feili bağlama şəkilçisi kimi işləndikdə şəxs şəkilçisi qəbul etməz” (2, s.231). Bunları bir-birindən fərqləndirmək üçün ilk növbədə aşağıdakı məsələləri diqqətdə saxlamaq lazımdır:

1) Feilin nəqli keçmiş zaman şəkilçisi $-ib^4$ cümlədə xəbər vəzifəsində işlənir. Feili bağlama şəkilçisi isə cümlədə tərz-i-hərəkət zərfliyi olur.

Məsələn,

Otaqda yazmıram bu şeirimi mən
Yapış**ı**b payızın titrək əlindən
Qızıl bədənini sıx**ı**b köksünə,
Lap belə təcürdən dırnağa kimi
Payıza bürünüb yazdım şeirimi (6, s.61).

Yapış**ı**b, sıx**ı**b sözləri bu cümlədə xəbər vəzifəsində işlənmişdir. Nə edib? sualına cavab verir.

Mühəndis qapını aç**ı**b cavab verdi. Necə? Sualına cavab verən aç**ı**b feili bağlama şəkilçisi cümlədə zərflilik kimi işlənmişdir.

2) Nəqli keçmiş zaman şəkilçisi $-ib^4$ dan sonra $-dir^4$ xəbərlik şəkilçisi artırmaq olur. Məsələn, O, ev-eşiyi yığışdır**ı**b. Bu cümlədəki yığışdır**ı**b sözündəki $-ib^4$ şəkilçisinə $-dir^4$ şəxs şəkilçisi artırmaqla onun nəqli keçmiş zaman şəkilçisi olduğunu müəyyən edə bilərik. O, ev-eşiyi yığışdır**ı**bdır.

Sükut bu yerlərdən qaçaq düş**ü**bdür,
Səhəri nəğmədir, gecəsi nəğmə.
Sərhəngə ilk səda haçan düş**ü**bdür,
Tərtər oxuyubdur; “Könlümə dəymə” (7, s.42)

3) $-ib^4$ feili bağlama şəkilçisi hərəkətin tərzini bildirir və $-dir^4$ xəbərlik şəkilçisi qəbul etmir. Məsələn, Atlar atəş səslərini eşitdikdən sonra ayaqlarını yerə döy**ü**b kişnəyirdi.

$-miş^4$ nəqli keçmiş zaman şəkilçisi hərəkətin keçmişdə şahidlik yolu ilə deyil nəql edilməsi yolu ilə baş verdiyini bildirir. Çox zaman tələffüzdə “ş” hərfi düşür. Q.Kazımov qeyd edir ki, “ikinci şəxs təkində və cəmində $-miş^4$ şəkilçisinin son samiti canlı danışq dilində çox zaman buraxılır. Bu hal artıq ədəbi norma hesab olunur, yəni hər iki halın işlənməsi orfoqrafik cəhətdən düzgün hesab olunur” (2, s.230).

Gözüm görə-görə kor olammaram
Baxıb görməyəne göz deməmişəm
Dilin ağasıyam ürəyin qulu
Qəlbim hökm edəndə döz deməmişəm (4, s.130).

Nəqli keçmiş zamanda da şühudi keçmiş zamanda olduğu kimi şəxs şəkilçiləri $-miş^4$ və $-ib^4$ dan sonra artırılır.

Çoxdan *oxumuşuq* gözlərimizi,
Gözlər istəyini azdıra bilmir.
Buz kimi soyumuş sözlərimizi
Odlu dodaqlar da qızdıra bilmir (7, s.64).

Nəqli keçmiş zaman şəkilçisi ilə feil şəkillərinin rəvayəti *-imiş⁴* in qısaldılmış forması *-mı⁴* ilk baxışda bir-biri ilə omonimlik təşkil etsə də onlar arasında müəyyən fərqlər vardır.

1) Nəqli keçmiş zaman şəkilçisi *-mı⁴* feilin kökünə və ya başlanğıc formasına artırılır. Məsələn,

Qapını *döymüşəm* gecəyarısı,
Saçımda bir əlin təması gəlib
İsti dodağımda bir öpüş izi,
Əlimdə bir saçın xınası gəlib (7, s.86).

Nümunədə feilinə artırılan *-mü⁴* şəkilçisi *döymək* feil kökünə artırılmışdır. Ona görə də nəqli keçmiş zaman şəkilçisi hesab olunur.

2) Feil şəkillərinin rəvayəti feilin sadə şəkillərinə artırılır. Ancaq bütün şəkillərə, feilin şühudi, nəqli keçmiş, əmr, şərt şəkillərinə artırıla bilmir.

O yalançı illər günə *dəyməzmiş*,
Gül verdim, verdim gülə *dəyməzmiş*,
Gözümdə çağlayan selə *dəyməzmiş*,
Heyf o sevgiyə, o məhəbbətə (7, s 89).

Bu nümunədə *dəyməzmiş* sözündə *-miş* şəkilçisi dəyməz qeyri-qəti gələcək zamanın inkar formasından sonra artırıldığı üçün, yəni birbaşa feil kökünə və ya başlanğıc formaya artırılmadığı üçün feil şəkillərinin rəvayəti hesab olunur.

Sən demə, təzədən sevmək *olarmış*,
Tale də təzədən gülə *bilərmış*.
Küsüb gözüyaşlı gedən məhəbbət
Peşiman-peşiman gələ *bilərmış* (7, s.79).

Bu nümunədə isə *-mı⁴*, *-miş* şəkilçisi *olmaq*, *bilmək* feillərinin qeyri-qəti gələcək zaman formalarına artırılıb və buna görə də bu şəkilçi feil şəkillərinin rəvayəti hesab olunur.

Feilin indiki zaman forması işin hərəkətin hal-hazırda baş verdiyini və işin icrasının davam etdiyini bildirir. İndiki zamandan bəhs edən Q.Kazimov onu belə xarakterizə edir: "Feilin indiki zamanı işin, hal və hərəkətin icrasına başlandığını lakin məlumat verilən zaman onun bitmədiyini, davam etməkdə olduğunu bildirir. Deməli,

İndiki zaman feilləri ilə müəyyən bir işin icrasına başlanmış olduğu bildirilir. Eyni zamanda həmin iş başa çatmamış onun haqqında məlumat verilir” (2, s. 232).

Dan sökülür, gül *açılır*, şəh *düşür*
Acı sözdə, bəd sifətdən xəbərsiz
Qartal *süzür*, qayaların qaşında
Köləlikdən, əsarətdən xəbərsiz (4, s.70).

İndiki zaman inkarda işləndiyi üçün ondakı sait səs düşür. Məsələn, yazıram - yazmıram, baxıram - baxmıram və s.

Demirəm, sən uca bir dağsan, əyil,
Demirəm, qalıbdır əlacım sənə.
Nə sondə məhəbbət qara pul deyil,
Nə mən dilənçiyəm əl açım sənə (7, s. 54).

Bu cümlədə *de* feilinə ilk növbədə inkardıq şəkilçi $-m\acute{a}^2$, daha sonra zaman şəkilçisi $-ir^4$ və ardınca şəxs şəkilçisi $-am^2$ əlavə olunmuşdur. İndiki zaman şəkilçisi $-ir^4$ ilə feildən isim düzəldən $-ir^4$ şəkilçisi bir-biri ilə omonimdir. Məsələn, *gəl-gəlir* və s. İndiki zaman şəkilçisi $-ir^4$ ilə düzələn feillər nə edir? sualına cavab verir. Məsələn, *gedir, yatır, oxuyur, gülür* və s. kimi feillər nə edir? sualına cavab verir. $-ir^4$ şəkilçisi ilə yaranan düzəltmə isimlər nə? sualına cavab verir. Məsələn, Firmanın bu ilki *gəlirləri* xeyli artmışdır. Burada *gəlir* sözü nə? sualına cavab verir.

Feilin gələcək zaman forması iki şəkildə ifadə olunur.

- 1) qəti gələcək zaman
- 2) qeyri-qəti gələcək zaman

Qəti gələcək zamanın şəkilçisi $-acaq^2$ (əcək) işin gələcəkdə dəqiq icra olunduğunu bildirir. $-Acaq^2$ şəkilçisi feildən isim düzəldən şəkilçidir. Məsələn, *dayan* feilindən *dayanacaq, otur* feilindən *oturacaq* ismi yaranmışdır.

$-Acaq$ şəkilçisinə saitlə başlayan şəkilçi artırıqda “q-ğ” əvəzlənməsi baş verir. Məsələn, *oxuyacaq-oxuyacağam, oxuyacağıq* və s.

- *əcək* şəkilçisi *gələcək-gələcəyəm, gedəcək-gedəcəyəm*. Deməli, - *əcək* şəkilçisində k-y əvəzlənməsi baş verir.

Qeyri-qəti gələcək zaman $-ar^2$ şəkilçisi ilə düzəlir. Şəxs şəkilçiləri qeyri-qəti gələcək zamanın morfoloji göstəricisindən sonra artırılır.

Mən şirin ləhcəli bir bülbüləm ki,
Güllərdən *küsəram*, səndən *küsməram*.
Məni öz canından artıq istəyən
Ellərdən *küsəram* səndən *küsməram* (8, s. 188).

Qeyri-qəti gələcək zamanın inkarı $-ma^2$ şəkilçisi ilə düzəlir və bu zaman $-ma^2$ inkarlıq şəkilçisinin saiti “a” düşür. Məsələn, danışmaram, getməmə və s.

Qeyri-qəti gələcək zamanın inkar formasında ikinci və üçüncü şəxsin tək və cəmində $-maz^2$ işlənir.

Baxmaz baharına, qışına *baxmaz*,
Saçlar qar olsa da, başına *baxmaz*,
Təbiət insanın yaşına *baxmaz*
Könül doxsanında məhəbbət *tapar* (4, s. 61).

Qeyri-qəti gələcək zamanda işlənən $-ar^2$ şəkilçisi omonimdir. Leksik şəkilçi kimi təsirsiz feildən təsirli feil düzəldir. Məsələn, qop-qopar, çıx-çıxar və s.

Deməli, feilin zamanlarının hər birinin ayrı-ayrılıqda qrammatik funksiyası vardır. Feilin zamanları işin icrası ilə bağlı baş verən proseslərin müxtəlif zaman kəsiyində icra olunduğunu bildirmək üçün işlədilir. Zamanların hər birinin özünə xas olan xüsusiyyətləri və şəkilçiləri onları bir-birindən ayırmağa kömək edir. Diqqəti çəkən haldır ki, feilin zamanlarının hər bir morfoloji göstəricisi omonimlik imkanlarına malikdir. Ona görə də feilin zamanları ilə bağlı araşdırmalar müxtəlif aspektlərdən yanaşılaraq həmişə diqqət mərkəzindədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Xəlilov, B. Azərbaycan dilində feil / B.Xəlilov. – Bakı: Adiloğlu, –2018. – 224 s.
2. Kazımov, Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya / Q.Kazımov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2010. – 448 s.
3. Vurğun, S. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / S.Vurğun. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005. – 264 s.
4. Zəlimxan, Y. Seçilmiş əsərləri. [2 cildə] / Y.Zəlimxan. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2006. – 248 s.
5. Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası / B. Xəlilov. – Bakı: Papirus NP, – 2016. – 352 s.
6. Yaqub, M. Payıza Baxıram / M.Yaqub. – Bakı: Araz, – 2010. – 386 s.
7. Kəsəmənli, N. Seçilmiş əsərləri / N.Kəsəmənli. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2004. – 256 s.
8. Müşviq, M. Seçilmiş əsərləri / M.Müşviq. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2004. – 352 s.

Azərbaycan dilində feilin zamanlarının morfoloji xüsusiyyətləri

Xülasə

Feilin zamanları dilin morfoloji sistemində mühüm rol oynayır. Zamanların hər birinin özünəxas şəkilçiləri vardır. Onlar işin icrasının müəyyən zaman müddətində baş verdiyini bildirmək üçün işlədilir. Keçmiş zaman hərəkətin icrasının keçmişdə, indiki zaman hərəkətin hal-hazırda baş verdiyini bildirmək, gələcək zaman isə icra prosesinin hələ yerinə yetirilmədiyini, tezliklə yerinə yetiriləcəyini bildirmək üçün işlədilir. Hər bir zamanın ayrıca özünəməxsus şəkilçisi vardır ki, bu da onların əsas morfoloji əlaməti hesab olunur. Bundan başqa zaman şəkilçiləri omonimlik yaradaraq bir sıra şəkilçilərlə ilk baxışdan oxşardır. Ancaq, sözsüz ki, feilin kökünə və ya başlanğıc formasına artırılması, müəyyən zaman ifadə edə bilməsi onları digərlərindən fərqləndirir. Azərbaycan dilində indiki zamandan fərqli olaraq keçmiş və gələcək zamanın iki forması vardır və onlar ümün əsas ortağ cəhət hər iki formanın eyni zamanı bildirməsidir.

Açar sözlər: feil, feilin zamanları, keçmiş, indiki və gələcək zaman

Морфологические особенности времен глагола в азербайджанском языке

Резюме

Времена глагола играют важную роль в морфологической системе языка. У каждого времени есть свои суффиксы. Они работают, чтобы сообщить, что выполнение работы происходит в течение определенного периода времени. Прошлое время используется для обозначения того, что выполнение действия произошло в прошлом, настоящее время означает, что действие происходит в настоящее время, а будущее время означает, что процесс выполнения еще не завершен, он будет выполнен в ближайшее время. Каждое время также имеет свой уникальный суффикс, который считается их основным морфологическим признаком. Кроме того, суффикс времени похож на первый взгляд на ряд суффиксов, образующих омонимы. Однако, не говоря уже о том, что увеличение корня или начальной формы глагола, его способность выражать определенное время отличает их от других. В азербайджанском языке, в отличие от настоящего

времени, есть две формы прошедшего и будущего времени, и их объединяет то, что обе формы выражают одно и то же время.

Ключевые слова: глагол, время глагола, прошедшее, настоящее и будущее время

Irada MAHARRAMOVA

Morphological features of verb tenses in Azerbaijani language

Summary

The tenses of the verb play an important role in the morphological system of the language. Each time has its own suffix. They are used to indicate that the work has been done for a certain period of time. In the past tense, the execution of an action is used to indicate that the action has taken place in the past, in the present, and in the future to indicate that the execution process has not yet taken place and will take place soon. Each time has its own suffix, which is their main morphological feature. In addition, time suffixes are similar at first glance to a number of suffixes, creating homonymy. But, of course, the fact that the verb is added to the root or the initial form, and can be expressed at a certain time, distinguishes them from others. Unlike the present tense in the Azerbaijani language, there are two forms of the past and the future tense, and the main common feature is that both forms express the same tense at the same time.

Key words: verb, tense of the verb, past, present and future tense

Rəyçi: Dosent Şəlalə Abdullayeva

Orta məktəblərin V sinif Azərbaycan dili dərslərinin və MMV-nin filologiya fakültəsində tədrisi və təhlili məsələləri

Müasir texnika əsrində yeni təlim metodlarının dərslərə tətbiqi təqdirəlayiqdir. Sürətli inkişaf dövründə ənənəvi təlim metodları bir qədər mühafizəkar və zamandan geridə qalmış kimi görünür. Düzdür, ənənəvi metodik üsullarla dərs keçilən dövrlərdə daha çox görkəmli ziyalı xadimlər yetişmişdir. Bunlar danılmaz faktlardır, bizim nümunəvi keçmişimizdir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, sürət əsrində insanların səbr və hövsələləri də tükənməz dərəcədədir. Yeni gənclərə daha maraqlı, daha hərəkətli, daha fəal metodika gərəkdir. Buna görə də müasir müəllim yeni təlim metodlarının tələblərinə cavab verəcək şəkildə dərslərini qurmalıdır.

Müasir gənclərimizin bugünkü texniki tərəqqi dövründə estetik zövqlərinin inkişafı orta məktəb Azərbaycan dili dərslərində müəlliflərinin qarşısında çox böyük məsuliyyət yükü qoyur. Bu baxımdan bu fənnin tədrisində istifadə edilən bədii və elmi-kütləvi mətnlərin məzmun və ideyaları şagirdlərin təfəkkür və anlayışını, tədqiq və analiz etmək bacarığını inkişaf etdirmiş olur.

Azərbaycan dili dərslərindəki mətnlərdə əxlaqi - tərbiyəvi keyfiyyətlərin təbliğatı, ən yüksək və ali hislərin tərənnümü, müsbət və təmiz auralı yeni gənc nəslin yetişməsinə yönəldilmiş məqsədyönlü istiqamət olduqca təqdirəlayiqdir. Bu baxımdan müəllimin üzərinə çox böyük məsuliyyət düşmüş olur. Təbliğatın düzgün aparılması üçün xalqımızın qədim zamanlardan bəri şifahi və yazılı ədəbiyyatında kök atmış klassik və zəngin bədii nümunələrdən istifadə edilməsi, həmçinin bu abidələrin müasir nəsr və nəzm parçaları ilə müqayisəli şəkildə mənimsədilməsi metodikanın əsas bazasında duran vəzifələrdəndir. Bədii nümunələrin mövzu, ideya, növ, janr baxımından təhlili bugünkü müasir həyatımızla səsleşməli, aktual olmalıdır. Məsələn, 44 günlük Vətən Müharibəsinin qələbəsi ölkəmizin şagirdləri üçün ən ümdə olan mövzulardandır. Bununla yanaşı, əməyin, zəhmətin insanın bir şəxsiyyət kimi düzgün şəkildə yetişib formalaşmasında rolu, mənəviyyatının təmizlənməsi, psixoloji cəhətdən normal fərdlərin cəmiyyətə inteqrasiyası məsələləri Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərinin tədrisi metodikasının ən başlıca problemlərindən olmalıdır.

* BDU. Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikasına kafedrasının dosenti.

Filologiya fakültəsində «Orta məktəblərin Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərinin təhlili» fənni «Azərbaycan dili müəllimliyi» ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr üçün tədris olunur. Bu fənnin tədrisi prosesində, artıq tələbələr pedaqoji təcrübə qazanmış olurlar. Bununla yanaşı, orta məktəb fənlərinin tədrisi prosesi, təlim metodları, inteqrasiya (fənlərdaxili və fənlərarası), oxu və yazı vərdişləri, təhlil etmək qabiliyyəti, təfəkkürün inkişafı və s. kimi metodik vərdişlərə yiyələnir və dörd ildə mənimsədikləri elmin birbaşa tətbiqi və metodikasını öyrənirlər.

Bizim mövzumuz V, VI, VII sinif Azərbaycan dili dərslərinin və MMV-lərin tədrisinə aid olduğuna görə konkret əsas məsələyə keçək və fənnin tədrisi və təhlili problemlərini bir-bir gözdən keçirək.

V sinif üçün nəzərdə tutulan «Azərbaycan dili dərsləri» komplekti iki kitabdan – dərslək və müəllim üçün metodik vəsaitdən ibarətdir. Burada 6 bölmə üzrə tədris prosesi təqdim olunur ki, hər bölmədəki oxu və dinləmə materialları, danışma və yazı fəaliyyəti bu bölmənin mövzusu ilə əlaqəli şəkildədir. Dil qaydaları Fonetika – sözün səs və hərflər tərkibi; Leksika – sözün semantik xüsusiyyətləri; Söz yaradıcılığı – sözün tərkib və yaranma üsulları; Söz yaradıcılığı – sözün tərkib və yaranma üsulları; Morfologiya – ad, əlamət, hərəkət bildiren sözlər; Mürəkkəb sözlərin yazılışı; Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri; Dialoqda durğu işarələri və s. şəkildə təsnif edilir (2, s.4). Fənn həftədə 5 saat olmaqla, ümumi 160 saat ərzində tədris olunur. 4 kiçik summativ qiymətləndirmə, 4 həftədən tez, 6 həftədən gec olmayaraq aparılır. Böyük summativ qiymətləndirmə isə hər yarımlin sonunda olur. Hər dərs bir neçə məzmun xətti üzrə tədris olunur, yəni dinləyib-anlama, danışma, oxu, yazı və dil qaydaları. Dərslər 2 və 3 saat əsasında təsnifləşdirilir. Bu bölgü də müəllimin ixtiyarına buraxılır. Buna görə müəllim hər sinif şagirdlərinin mənimsəyib qavrama bacarıqlarına diqqət yetirməli, keçdiyi yeni dərsi də ona uyğun saatlar üzrə bölməlidir. Müasir Azərbaycan dili dərslərlərində hər dərs mətn üzərində qurulur. Dərsləkdəki mətnlər bu mövzuları əhatə edir: Ailə və məktəb; Niyə belə deyirik; Mənəvi dəyərlər; Tarixi-mədəni abidələr; Ana təbiət; Tarixdə iz qoyanlar. Təqdim olunan mətnlər 6 bölmə üzrə qruplaşdırılır. Dərsləkdəki mətnlər elmi-kütləvi və bədii olur. Bu bölgü məzmun standartlarını daha dolğun şəkildə reallaşdırmağa imkan verir. V sinif dərslərindəki mətnlərin əksəriyyəti müxtəlif mənbələrdən götürülmüşdür və çox maraqlıdır. Mətnlərin düzgün seçilişi uşaqların yaşları ilə də düz mütənasib təşkil etməlidir. Dərsləyin şəkillərlə səslənməsi vizual görünüş baxımından azyaşlı uşaqların yaddaşında daha dərin iz buraxmasını təmin etmiş olur. Bundan əlavə, tapşırıqlar rubrikası, dil qaydaları rubrikası və s. müəyyən rənglərlə bir-birindən seçilir (2, s.5).

Hər bir mətn daxilində kursivlə verilmiş sözlər vardır ki, onların izahı tələb olunur. Bundan başqa, şagirdlərin hissə-hissə oxuduqları mətnlərin daxilində seçilmiş rənglə fərqləndirilən mövzuya aid suallar, onların diqqət və fikirlərinin cəmlənməsinə, mövzuya maraq oyatmağa, oxu və danışma bacarıqlarının inkişafına xidmət edir. Sualların əksəriyyəti «Siz bu qəhrəmanın yerinə olsa idiniz, nə edərdiniz?» kimi təqdim edilir ki, bu da şagirdlərin düşünmə və mükəmməl nitq qabiliyyətlərinin inkişafına, sərbəst özünüifadəyə səbəb olur. Daha sonra «Sizcə hadisə necə cərəyan edəcək?», «Sizcə bu mətn necə bitəcək?», «Mətnin məzmun və ideyası nədir?», «Mətnə filan cümlədəki söz tam yerindəmi işlənilib, siz onu hansı sözlərlə əvəz edərdiniz» və s. kimi sualların qoyuluşu müəllimlə şagird arasında fikir paylaşımı, debatlar, dialoqlar, şəkildə dərs fəaliyyətini tənzimləyir. Müəllim şagirdin sözünü kəsməməli, onun fikirlərinə hörmət etməli, sonda öz münasibətini bildirməlidir. Bir növ bu, dərs prosesində şagirdin şifahi nitqinin təkamülünə müsbət təsir göstərir və müasir təlim metodlarına uyğun olaraq daha aktiv şagirdyönümlü tədris fəaliyyətinin meydana çıxmasına səbəb olur.

Mətni oxuyub bitirəndən sonra müəllim şagirdlərinə kitabda təqdim olunan rubrikalara uyğun suallar verməlidir. Mətndən sonra verilən rubrikaların adları qırmızı, verilən tapşırıqlar isə göy şriftlə təqdim olunmuşdur. Rubrikalar belə adlanır: «Oxu və yazı», «Söz ehtiyatı», «Düşün və cavab ver», «Araşdırma», «Dil qaydaları» «Oxu və yazı» rubrikasında müəllim uşaqlardan tələb etməlidir ki, mətnin giriş və əsas hissələrini müəyyən etsin. Həm giriş hissəni, həm də əsas hissəni müəyyən başlıqlarla adlandırın. Digər bir tapşırıqda əsərin, yəni mətnin qəhrəmanına məktub yazmaqla şagirdin öz münasibətini bildirməsi və ya mətnin məzmununa uyğun inşa yazması da şərt kimi qoyula bilər. Bu rubrikada esse, ifadə, hekayə kimi yazı vərdişlərinə yiyələnmək üçün şagirdin qarşısında bu tələblər qoyula bilər: eyni mövzuda hekayə və ya inşa, bədii əsərin ideyasını şəxsi həyatı ilə əlaqələndirərək inşa, oxuduğu mətnə dəyişikliklər etməklə eyni mövzuda hekayə, verilmiş atalar sözünü ideya kimi seçərək hekayə, dinlədiyi mətn əsasında ifadə yazsın. Yazı prosesində əsas tələb duyğu və düşüncələrin dil normalarına uyğun yazılı şəkildə ifadəsidir. V sinif şagirdləri nəqli, təsviri və mühakimə xarakterli rəbitəli mətnlər yazmaqla bu bacarıqlarını nümayiş etdirə bilərlər. Həmçinin şagirdlərin sadə əməli yazı nümunələri (elan, məktub) yazmaq, yazılı məruzə, elektron təqdimat hazırlamaq bacarıqları inkişaf etdirilməlidir. Əslində praktiki şəkildə indiki dərs proseslərində imla yazdırılmasa da, əslində bu yazı növündən orfoqrafik problemlərin aradan qaldırılması məsələlərini həyata keçirmək olar. V sinif şagirdləri hər yazı formasına uyğun yazmağı öyrənməlidirlər. Bunun üçün şagirdə, ən başlıcası, yazacağı mövzunu aydın şəkildə anlamalı və dərk etməli, yazının məqsədinə və

formasına uyğun mətn hazırlamalı, cümlələri qrammatik tələblərə görə yazmalı, yazarkən mövzudan kənara çıxmamalı, yeni öyrəndiyi sözlərdən istifadə etməli, mətnin hissələri arasında əlaqəni gözləməli, durğu işarələrini düzgün qoymalı, səliqəli yazmalıdır.

Müəllim həmçinin öyrətməlidir ki, şagird müxtəlif mənbələrdən düzgün istifadə edərək verilmiş mövzu üzrə yazılı məruzə hazırlasın, ziddiyyətli məlumatları təhlil və müqayisə etmək bacarığına malik olsun, mövzu ilə bağlı topladığı materialları qrafik informasiya, yəni diaqram və cədvəl şəklində təqdim edə bilsin. Əgər müəllim şagirdə mətnin tərkib hissələrini, yeni giriş, əsas hissə və nəticəni əlaqələndirməsini tapşırırsa, o zaman şagird də öz növbəsində aşağıdakı qayda-qanuna riayət etməlidir: mətni yazarkən fikirlərini məntiqi ardıcılıqla ifadə etməli, abzaslar arasında keçid cümlələrdən istifadə etməli, fikirlərini mətnin tərkib hissələri üzrə qruplaşdırmalı, dinlədiyi mətni yeni epizodlar əlavə etməklə yazmalıdır.

Şagirdlərdə oxu bacarıqları iki xətt üzrə inkişaf etdirilir:

- 1) Səlis, ifadəli, düzgün oxu, yəni oxu texnikasının inkişafı;
- 2) Oxuyub anlama, əsas fikri müəyyən etmə, yəni şüurlu oxunun inkişafı.

Oxu prosesi bir neçə üsul üzərində qurula bilər:

Səssiz oxu, səslə oxu, qeyd götürməklə oxu, rollar üzrə oxu və s. Sözsüz ki, elmi-kütləvi mətnlərlə bədii mətnlərin oxunuşunda fərq özünü göstərməlidir. Əgər elmi-kütləvi mətnlər eyni intonasiya ilə ciddi şəkildə, məlumat almaq məqsədi ilə oxunursa, bədii mətnlər daha emosional, müxtəlif intonasiyanın müşayiəti ilə, obrazların daxili aləmlərini əks etdirmək niyyəti ilə, zövqverici şəkildə oxunur. V sinif şagirdləri ilk dəfə olaraq normalara uyğun mətn oxumağı və onun tərkib hissələrini müəyyənləşdirməyi bacarmalıdır. Qiraət və mütaliənin də özünəməxsus üstünlükləri vardır; belə ki, o, şagirdin nitq qabiliyyətini, dünyagörüşünü, mənəviyyatını genişləndirir, formalaşdırır və inkişaf etdirir.

Bəzən V sinif mətnlərindən sonra «Danışma» rubrikasına da rast gəlmək olur. Danışma bildiklərini və düşüncələrini sifahi nitq vasitəsilə ifadə etmək bacarığıdır. Müasir dövrdə hər bir insan öz fikir və düşüncələrini ifadə etmək üçün gözəl nitqə sahib olmalıdır. Bu onun cəmiyyətdə özünə layiqli yer tutmasına, sosiallaşmasına, özünüifadəsinə və özünü təsdiqə, həyatda uğur qazanmasına, ictimaiyyətin diqqətini özünə çəkmək bacarığına yiyələnməsinə, insanlar tərəfindən qəbul edilməsinə aparar yoldur.

Danışma bacarığı mükəmməl olan insanın dünyagörüşü, mütaliəsi, söz bazasının olması, rabitəli nitq qura bilmək qabiliyyəti, məntiqi əsaslara söykənən fikir söyləyə

bilmək vərdişləri olmalıdır. Danışmanın üç mərhələsi V sinif MMV-sində belə təsniflənir:

- 1) Gördüyünü sözlə təsvir etmək;
- 2) Dinlədiyini və ya oxuduğunu öz sözləri ilə nəql etmək;
- 3) Düşündüyünü danışmaq.

Gördüyünü təsvir etmək bacarığı əslində ibtidai siniflərdən şagirdlərə aşılanır. Məsələn, kitablarda şəkillər verilir və uşaqdan bu şəkillər üzrə danışmaq tələb olunur. Beləliklə, ibtidai sinif şagirdi həyatdan və məktəbdən əldə etdiyi biliklər əsasında şəkildə gördüklərini danışmağa başlayır. Eşitdiyini və oxuduğunu öz sözləri ilə ifadə etmək prosesində, sözsüz ki, V sinif şagirdi öz sadə, məişətdə işlətdiyi nitqi ilə fəaliyyət göstərəcək. Üçüncü mərhələ hər bir fərdi ömrü boyu müşayiət edə bilən bir pillədir. Burada daha çətin və daim təkamül etdirilən bacarıqları özünü göstərir. Bu pillə insanın həm işdə, həm məişətdə, sosial və intellektual vərdişlərini özündə ehtiva edir. Mərhələnin özəlliyi bir onunla bağlıdır ki, beyin iki fəaliyyət növünə nəzarət edir: düşünməyə və danışmağa. Bu qabiliyyəti şagirdlərdə təkmilləşdirmək üçün müəllim tez-tez uşaqlara düşündürücü suallar verməli, onun fikrinə hörmətlə yanaşmalı, problemi fərdiləşdirib, birbaşa onunla bağlayıb sualla müraciət etməlidir. V sinifdən başlayaraq müəllim şagirdlərin nitqini düzəltməli, ədəbi dilin normalarına uyğunluğunu nəzarət altında saxlamalı, dialekt, şivə, loru sözlərdən, varvarizmdən, vulqarizmdən, bir sözlə, dili, nitqi korlayan istiqamətlərdən onları uzaq tutmalıdır. Bu baxımdan pedaqoqun üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Ona görə də müəllim debat, şifahi təqdimat, məruzə, müzakirə, polemika, dialoq və s. üsullar tətbiqinə çalışmalıdır. Lazım gələrsə, o, hər bir şagirdə fərdi yanaşmalı, müxtəlif ailələrdən çıxıb, fərqli psixologiyaya malik uşaqlara diqqət yetirməli, heç danışmayan, susqun şagirdlərdə bu kompleksi aradan qaldırmağa səy göstərməlidir. Belə uşaqlara çox vaxt daha artıq qayğı və diqqət göstərmək lazım gəlir, buna görə də müəllim səbirli, təmkinli olmağı bacarmalı, öz sinirlərini cilovlamağa qadir olmalıdır. Susqun uşaqlara daha çox motivasiya vermək, onlarda ətrafa qarşı maraq oyatmaq, stimül vermək lazımdır. Hətta müəllim yerli-yerində zarafat etməyi də bacarmalı, şagirdlər üçün özlərini rahat hiss edə biləcəkləri ortam, aura yaratmalı, isti münasibət göstərməlidir.

V sinif Azərbaycan dili dərslində bəzi mətnlərdən sonra verilmiş «Araşdırma» rubrikasında bu tipli tələblər yazılmışdır: Mətnin qəhrəmanı haqqında məlumat toplayıb məruzə hazırlayın; Obrazın təcəssüm etdirdiyi keyfiyyətlər haqqında məlumat toplayıb təqdimat hazırlayın (1, s.99); Azərbaycan Milli ordusunda mövcud olan hərbi rütbələr və onların nişanları haqqında araşdırma aparıb məruzə hazırlayın (1, s.99); Zərdüşt və

«Avesta» haqqında məruzə hazırlayın; Tarixən xalqımızın qəbul etdiyi dinlər haqqında məruzə hazırlayın (1, s.120); Araşdırma aparın: ermənilər bizim hansı mədəniyyət və incəsənət nümunələrimizi öz adlarına çıxıblar (1, s.120); Hacı Zeynalabdinin «Qız məktəbi»nin binasının tarixi ilə bağlı tədqiqat aparıb təqdimat hazırlayın» (1, s.129) və s.

Bundan başqa, az da olsa «Debat», «Müzakirə» rübrikalarına da rast gəlmək mümkündür.

Danışma bacarığı ilə bağlı standartlar və təlim məqsədləri MMV-də belə qeyd edilmişdir: 1) Şagird deyəcəyi fikrə müvafiq ifadə forması seçib nitq bacarığını göstərir – cümlələri düzgün qurur, qrafik şəklindəki fikrə mətn qurub danışır, dialoji mətni təhkiyə formasında nəql edir, dərin məzmunlu fikri konkret fakt və nümunələrlə əsaslandırır; 2) Fikirlərini konkret fakt və nümunələrlə əsaslandırır – məruzə edərkən fikirlərini topladığı faktlarla əsaslandırır, debat və müzakirələr zamanı öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün arqumentlər gətirir, həyatdan misallar gətirib fikir yürüdür; 3) Danışarkən mimika və jestlərdən yerli-yerində istifadə edir – mimika və jestin hansı emosiyaya, hiss və duyğuya uyğun gəldiyini müəyyənləşdirib mövzuya uyğun istifadə edir, obrazların nitqinə şamil edir; 4) Hər hansı fakt və hadisə ilə bağlı fikir bildirir – hadisələri təxmin edib təəssüratlarını bölüşür, oxuduğu əsərin ideyasını şəxsi həyatı ilə əlaqələndirir, tanış olduğu tədqiqat işi ilə bağlı tənqidi fikir yürüdür, həyatdan misallar gətirir.

Dinləyib-anlama və danışma məzmun xəttinin digər bir tərəfi – dinləmə şifahi nitqin qavranılması, beyində mənalandırılmasıdır. Bu da debat və müzakirələr üsulları ilə inkişaf edə bilər. Buna görə müəllim mətn üçün sinifdən xaric mövzu seçərkən uşaqların yaş və maraq dairəsini nəzərə almalı, onları rahat oturtmalı, diqqətlərini yayındıran şeylərin olmamasını təmin etməlidir. Danışan, istər müəllim, istər şagird olsun, diqqət mərkəzində olmalı, hamı onu görməli, jest və mimikalarını da müşahidə etməlidir. Mətn böyükdürsə, hissələrə bölünüb oxunmalı, hər bir hissənin səsləndirilməsi 3 dəqiqəyəcən olmalıdır. Yeni sözlərə rast gələndə fasilə verməli, birlikdə izahını açmalı, uşaqları daim sual verib fikir bildirməyə sövq etmək lazımdır. Şagird 1) Dinlədiyi fikri anladığını nümayiş etdirməli – suallar verilməlidir; 2) Dinlədiyi məlumatlardakı əsas faktları seçməli – elmi-kütləvi mətnləri dinləyərkən özündə qeydlər aparmalı, dinlədiyi əlavə mətnlə oxuduğunu müqayisə etməli, ideya yaxınlığını müəyyənləşdirməlidir.

«Söz ehtiyatı» rubrikası dərslərdə bütün mətnlərdən sonra verilmişdir. Burada tələblər ən çox mətnə verilmiş çətin, yəni uşaqların bilmədikləri sözün mənasının açılması və izah olunması şəklində qurulmuşdur. Daha sonra, hər hansı bir sözü başqa hansı kəlmə ilə əvəz etmək olar və ya verilmiş cümlələr əsasında sözün yerinə görə işlənmə mənasını tapmaq, hansısa bir məcavi ifadə və ya cümlənin mənasını izah

etmək tələbləri olur. Həqiqi və məcazi mənə ifadə edən eyni sözləri müxtəlif cümlələrdə işlətmək, mənaca oxşar olan sözlərin arasındakı fərq çalarını tapıb, leksik normaya uyğun olaraq cümlə daxilində işlətmək, mövzuya uyğun atalar sözü tapıb izahını vermək, müəyyən sözlərdən istifadə edib kiçik mətn qurmaq, mətndə altından xətt çəkilmiş sözlərin etimoloji-izahlı lüğətini tərtib etmək, verilmiş cümlələrdəki səhv fikri, verilmiş söz sıralarındakı fərqli mənalı sözü tapmaq, mətndən çıxış edərək bu və ya digər ifadənin mənasını müəyyənləşdirmək və s. kimi tapşırıqlar da bu rubrikanın içindədir.

«Düşün və cavab ver» rubrikası hər mətndən sonra verilməyə də, kifayət qədər gözə çarpır. Bu başlıq altında gedən rubrikada aşağıdakı tipdə göstərişlər verilmişdir: verilmiş mətni oxuyub haqqında sözü gedən mətnlə məzmun yaxınlığını müəyyənləşdirmək, jestlərin mənalı barədə danışmaq; görmə qabiliyyəti olmayan insanlar barədə məruzə etmək (onlarda başqa hissiyyat orqanlarının inkişafı, Brayl əlifbası barədə); mətnin tərkib hissələri barədə suallara cavab vermək, mətnə sonluq yazmaq, mətndə təsir edən epizod barədə fikir söyləmək; verilmiş atalar sözlərindən hansının mövzu ilə uyğun olub-olmadığını seçmək; mətnin nəticə hissəsini dəyişdirmək; mətndən ən vacib sayılan üç əsas məlumatı seçib təqdim etmək və s. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu rubrika oxu və danışma məzmun xətlərinə xidmət edir.

Bir qədər də «Dil qaydaları» rubrikası haqqında məlumat verək. Dərslərdə bu rubrika nitq bacarıqları ilə əlaqəli şəkildə təqdim edilmişdir, dil qaydaları konkret, qısa informasiya xarakterlidir, əvvəlki tədris proqramlarından fərqli olaraq nitq vərdişləri ön plana çəkilir, şifahi və yazılı formada dilçilik qaydaları ilə bir çərçivədə tədris olunur. Hər dil qaydası «Yadda saxla» rubrikasında təqdim olunarkən verilmiş çalışmalar da bu mövzunu əhatə edir. Müvafiq bölmələr «Dil qaydaları üzrə təkrar» başlıqlı səhifələrlə bitir. Bu səhifədə bölmə içində keçilən dil qaydalarının tətbiqi ilə çalışmalar verilir.

V sinif MMV-də məzmun standartlarının reallaşma cədvəlindən sonra müəllim üçün «Çalışma modelləri» təqdim edilir ki, bu da kurikulumun tələblərindəndir. Bu modellər mətn üzərində iş prosesi üçün nəzərdə tutulmuşdur: 1) Boşluğu doldur (mətndə buraxılmış söz, cümlə yerinə sonra test sualında verilmiş uyğun gələnini yazmaq; 2) Ardıcılığı bərpa et (qeyri-ardıcıl verilmiş abzasları sıra ilə yerləşdirmək, verilmiş illustrasiyadan istifadə etməklə ardıcılığı bərpa etmək, bu qeyri-ardıcıl cümlələrə də aiddir və s.); 3) Doğru, yoxa yanlış (çalışmada verilmiş cümlələrlə mətnin məzmununu müqayisə etmək, həqiqəti ortaya çıxarmaq; 4) Hansı suala cavab yoxdur (var) (verilmiş suallardan uyğun gələnini demək); 5) Açar sözlər və cümlələr (çalışmadakı sözlərlə mətn məzmunu arasındakı əlaqəni tapmaq, uyğunları seçmək); 6)

Cütləri müəyyən et (iki sütunda söz və ifadələr verilir, hər sütundakı ilə digərindəkini birləşdirən ümumilik cütlük yaradır); 7) Əsas fikri müəyyən et (verilmiş atalar sözlərindən mətnin ideyasını ifadə edəni tapmaq, mətndən çıxarılmış bir neçə cümlədən ən uyğun gələnini ayırmaq və s.); 8) Obrazlar xəritəsinin tərtibi (obrazın adı, xüsusiyyəti, əsaslandırma sxem şəklində lövhədə və ya vatman vərəqində çəkilir, boş xanaları uşaqlar doldururlar); 9) Hekayə xəritəsinin tərtibi (əsərin adı, mövzusu, ideyası, məkan, baş qəhrəman, əsas hadisələr, digər obrazlar, zaman təsviri) (2, s.19-20).

Dərslilər «sadədən mürəkkəbə doğru» tərtib olunmuşdur. Bu özünü mətn və mövzu, çalışma modeli, təlim texnologiyalarında sadəlikdən mürəkkəbə doğru təkamül formasında göstərir.

V sinif MMV-də təqdim olunan təlim texnologiyaları – BİBÖ, Beyin həmləsi, Söz assosiasiyaları, Qruplarda araşdırma, Akvarium, Debat, Anlayışın çıxarılması, Auksion, Klaster, Ziqzaq, Sinkveyn, Cütlükdə oxuma – cütlükdə ümumiləşdirmə, İstiqamətləndirilmiş oxu, Rollu oyun, Öyrənirəm – öyrədirəm, Sual müsabiqəsi, Təxmin etmə – tədris olunan mövzuların şagirdlərə daha maraqlı gəlməsi və onlar tərəfindən dərinlən mənimsənilməsi üçün müsbət rol oynaya bilər. Müəllim hər dərş bu təlim texnologiyalarından keçəcəyi mövzuya uyğun şəkildə istifadə etmək imkanını qazanmış olur.

Bundan başqa, V sinif şagirdləri üçün müstəqil təlim imkanları da zəruridir. Bu təlim imkanlarına layihə tapşırıqları daxildir. Layihə tapşırıqları şifahi və yazılı şəkildə həyata keçirilir. Tədqiqat əsəri, məruzə həm araşdırma, həm danışma qabiliyyətini inkişaf etdirən üsuldur. Bu layihə tapşırıqlarını müəllim hər bölmənin sonunda tələb edə bilər.

Məruzə qruplar tərəfindən və ya fərdi şəkildə həyata keçirilə bilər. Qruplar şəklində tapşırılan layihələr, şagirdlərdə əməkdaşlıq, vəzifə bölgüsü və digər sosial bacarıqlarının formalaşması üçün çox əhəmiyyətlidir.

Müasir Azərbaycan dili dərslərində fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyadan çox istifadə edilir. Azərbaycan dilində məzmun standartları, dərk etmə və tətbiq etmə mərhələsinə aid olması baxımından fəndaxili inteqrasiyaya yol açır. Fəndaxili inteqrasiya, anlayışların qarşılıqlı şəkildə olmasını, fənnin şagirdlər üçün daha çox maraq kəsb etməsini təmin edir. Həmçinin məzmun standartlarını reallaşdırmaq üçün bəzən başqa fənnin məzmun standartı ilə əlaqə yaranır və bu vaxt fənlərarası inteqrasiya baş verir. Azərbaycan dili dərslərindəki mətnlərin mövzuları ədəbiyyat, tarix, coğrafiya, musiqi, hətta riyaziyyat fənləri və arxitektura ilə əlaqəli şəkildə tədrisə şərait

yaradır. Bu, müasir gənclərin dünyagörüşünün, intellektual səviyyəsinin, bilik dairəsinin genişlənməsinə müsbət təsir göstərir.

V sinif Azərbaycan dili dərslində inklüziv mətnlər, məsələn, «Onlar necə danışır və oxuyurlar»(1, s.43); «Orxan və təpəl» (1, s.37), «Dünyanın ən sürətli adamı» (1, s.27) kimi mətnlər çox maraqlıdır. Milli-mənəvi dəyərlərin, mədəni abidələrin və tarixi şəxsiyyətlərin təbliği də mətnlərdə özünü göstərir.

Müasir müəllim əlavə vasitələrdən – kompyuter texnologiyalarından da sərbəst şəkildə istifadə etməyi bacarmalıdır. Bütün orta məktəblərin hər bir sinif otağında, əslində interaktiv, ağıllı lövhə, proyektor olmalıdır. Çox təəssüf ki, bu hələ bütün məktəblərdə tam reallaşmamışdır və müəllim məsuliyyəti üzərinə götürərək həmin İKT-ni təşkil etməlidir. Çünki uzun pedaqoji fəaliyyəti müddətində dərslərin tədrisi zamanı hələ bu vasitələr onun üçün çox yararlı olacaq.

Metodik vəsaitdə müəllim üçün qiymətləndirmə cədvəlləri – danışma bacarığının və dinləmə bacarığının qiymətləndirilməsi, oxu texnikasının monitorinqi, oxu texnikasının, oxuyub-anlama bacarığının, yazı bacarığının qiymətləndirilməsi cədvəlləri verilmişdir. Həmçinin şagirdlər üçün özünü - qiymətləndirmə cədvəlləri – qrupda iş üzrə və yazı işi üzrə təqdim olunmuşdur ki, müəllim bunları fərdi şəkildə hər bir tələbəyə təqdim etməli və onların özünüqiymətləndirmələri ilə maraqlanmalıdır.

Dərslərdə bölmələrdə verilmiş hər bir mövzu, mətn, tapşırıqlar üzrə metodik vəsaitdə dərslər nümunələri təqdim olunur ki, onlarla tanış olan istənilən şəxs mükəmməl pedaqoq ola bilər. Yeni illərlə pedaqoji təcrübə qazanmamış, yenidən müəllimlik peşəsinə addım atan hər kəs buradakı dərslər strukturları ilə sərbəst, həm də maraqlı, müasir üsullarla dərslər keçə bilər.

Hər dərslər standartlar və təlim məqsədləri adı altında iki hissəyə bölünmüş cədvəllə təqdim olunmuşdur. Məsələn, standartlardan – tələffüz qaydalarını gözləməklə düzgün oxumaq, mətnin tərkib hissələrini müəyyənləşdirmək, lüğətdən istifadə etməklə tanış olmadığı sözlərin mənasını izah etmək, əsas fikri müəyyənləşdirmək və s.-ə uyğun olaraq, təlim məqsədlərindən – deyilişi ilə yazılışı fərqlənən sözləri orfoepik qaydalara uyğun tələffüz etmək, mətnin giriş, əsas, sonluq hissələrini müəyyən etmək, öyrəndiyi yeni sözləri cümlədə işlətmək, verilmiş nümunələrdən mətnin məzmununa uyğun olanını seçmək və s. tələblər yan-yanı verilmişdir.

Daha sonra motivasiya gəlir ki, bu da ya sinifə verilən sualla, ya müəllimin söylədiyi atalar sözləri ilə, ya təlim texnologiyalarından hər hansı birinin təqdimatı ilə ya lövhədə çəkdiyi sxemlə və s. ilə təqdim olunur. Amma yaxşı olar ki, müəllim keçiləcək mövzuya aid özü videoçarx, slayd hazırlasın. Bunu filmlərdən, mahnılardan fraqmentlər

gətirməklə, yutuba qoyulan materiallardan istifadə etməklə çox maraqlı və dinamik motivasiya hissəsi hazırlaya bilər ki, bunun nəticəsində onu dinləyən şagirdlərin diqqətini daha çox cəlb edə bilər.

MMV-də motivasiya hissəsindən sonra «Oxu» rubrikası gəlir. «Oxu» rubrikasında tövsiyə olunur ki, şagirdlər mətni oxuyub özləri üçün qeyd götürsünlər. Bu zaman Ziqzaq, Öyrəndim-öyrətdim, Beyin həmləsi, İstiqamətləndirilmiş oxu və s. üsullardan istifadə daha məqsədəuyğun götürülmüşdür. Bununla yanaşı, bu hissədə şagirdlərə oxu zamanı fasilələrdə sual verilməsi, müzakirə, diskussiya xarakterli oxu prosesi qurmaq, debat, polemika təşkil etmək də məsləhət görülür.

«Söz ehtiyatı» rubrikası dərslikdəki tapşırıqları yerinə yetirməklə qeyd olunur. Bəzi hallarda bu tapşırıqlardan bəzilərini evə vermək, onların əsasında layihə – məruzə, təqdimat hazırlamaq haqqında da bilgiler verilir. Daha sonra «Danışma», «Dinləmə» rubrikaları təqdim olunur ki, bunlar da şagirdlərin nitqlərinin inkişafına və müəllimin oxuduğu başqa bir mətni diqqətlə dinləmək bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün münbit şərait yaradır. Düzgün, ifadəli, bəlağətli nitqin təkamülü, eyni zamanda dinləmə mədəniyyəti akademik kommunikasiyanın pillələrindən hesab olunur. Beləliklə, danışan şagirdin özünüifadəsi də müəllimin nəzarəti altında olur.

«Dil qaydaları» rubrikası üçün demək olar ki, bütün mövzularda fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya tövsiyə olunur, verilən tapşırıqların fərdi və ya kollektiv şəkildə yerinə yetirilməsi məqsədəuyğun sayılır. Müəllim, istəsə, əlavə tapşırıqlar da verə bilər, əlbəttə ki, keçilən dil qaydaları çərçivəsində.

Dərsin sonunda qiymətləndirmə bu şəkildə olur: MMV-nin giriş hissəsindəki müvafiq qiymətləndirmə cədvəlləri əsasında təlim məqsədlərinin nə dərəcədə reallaşdığı qiymətləndirilir.

Ədəbiyyat:

1. R.İsmayılov, D.Cəfərova, G.Xudiyeva, X.Qasıмова. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin V sinifləri üçün dərslik. Bakı, 2012; 2019
2. R.İsmayılov, A.Rüstəмова, D.Cəfərova. Azərbaycan dili. Müəllim üçün metodik vəsait (V sinif). Bakı, 2012

Xülasə

Filologiya fakültəsində «Orta məktəblərin Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərsliklərinin təhlili» fənni «Azərbaycan dili müəllimliyi» ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr

üçün tədris olunur. Bu fənnin tədrisi prosesində artıq tələbələr pedaqoji təcrübə qazanmış olurlar.

V sinif üçün nəzərdə tutulan «Azərbaycan dili» dərsliyi komplekti iki kitabdan – dərslik və müəllim üçün metodik vəsaitdən ibarətdir. Burada 6 bölmə üzrə tədris prosesi təqdim olunur. Hər bölmədəki oxu və dinləmə materialları, danışma və yazı fəaliyyəti bu bölmənin mövzusu ilə əlaqəli şəkildədir. Dil qaydaları fonetika, leksika, söz yaradıcılığı, morfologiya, mürekkəb sözlərin yazılışı, cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri, dialoqlarda durğu işarələri və s. şəkildə təsnif edilir. Dərslikdəki mətnlər elmi-kütləvi və bədii məzmunları ilə seçiyyələnilir. Hər bir mətn daxilində kursivlə verilmiş sözlərin izahı tələb olunur. Bundan başqa, mətnlərdən sonra «Söz ehtiyatı», «Oxu və yazı», «Düşün və cavab ver», «Araşdırma», «Dil qaydaları» rubrikaları verilmişdir. «Oxu və yazı» rubrikasında müəllim uşaqlardan tələb etməlidir ki, mətnin giriş və əsas hissələrini müəyyən etsin. Bu rubrikada esse, ifadə, hekayə yazmaq tələb olunur. Şagirdlər nəqli, təsviri, mühakimə xarakterli yazı yazmaq qabiliyyətinə malik olmalıdırlar.

Şagirdlərdə oxu bacarıqları iki xətt üzrə inkişaf etdirilməlidir: 1) səlis ifadəli, düzgün oxu; 2) oxuyub anlama, əsas fikri müəyyən etmə, yeni şüurlu oxunun inkişafı. MMV-də danışma 3 mərhələ üzrə verilmişdir: 1) gördüyünü sözlə təsvir etmək; 2) dinlədiyini və oxuduğunu öz sözləri ilə nəql etmək; 3) düşündüyünü danışmaq. Müəllim debat, şifahi təqdimat, məruzə, müzakirə, polemika, dialoq və s. üsulların tətbiqinə çalışmalıdır.

«Söz ehtiyatı» rubrikası çətin sözlərin izahı, sinonimlərin tapılması, həqiqi və məcazi mənada işlənən sözləri cümlələrdə işlətmək və s. tələbləri əhatə edir.

«Düşün və cavab ver» rubrikasında mətni oxuyub onunla məzmun yaxınlığını başqa bir mətn üzrə danışmaq, jestlər və mimikadan istifadə, mətnə sonluq yazmaq, verilmiş atalar sözlərinin mövzu ilə uyğun olub-olmamasını seçmək və s. məsələlər ortaya qoyulur.

MMV-də kifayət qədər təlim texnologiyaları sadalanır və izah edilir, hər dərsin mövzusunə aid dərs quruluşu verilir. Orta məktəblərdə müasir qiymətləndirmə sistemi – diaqnostik və summativ qiymətləndirmə də məqalədə izahlı şəkildə qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: dərslik, metodik vəsait, dil qaydaları, oxu və yazı, dinləmə, danışma, mətnin giriş, əsas və son hissəsi, qiymətləndirmə

Вопросы преподавания и анализа учебника и методического пособия
азербайджанского языка для 5-го класса средних школ на
филологическом факультете

Резюме

Предмет «Анализ учебников азербайджанского языка и литературы для общеобразовательных школ» преподается на филологическом факультете для студентов, обучающихся по специальности. «Преподавание азербайджанского языка».

В процессе преподавания данного предмета студенты уже получают педагогический опыт.

Комплект учебников азербайджанского языка для 5-го класса состоит из двух книг – учебника и пособия для учителя. Здесь предлагается учебный процесс по 6 разделам. Материалы для чтения и аудирования, устная и письменная речь в каждом разделе связаны с темой этого раздела. Языковые правила подразделяются на фонетику, лексику, словообразование, морфологию, написание сложных слов, типы предложений по назначению и интонации, знаки препинания в диалогах и т.д. Тексты в учебнике характеризуются научно-массовым и художественным содержанием. В каждом тексте требуется объяснение слов, которые написаны курсивом. Кроме того, после текстов идут «База слов», «Чтение и письмо», «Мышление и ответы», «Исследование», «Языковые правила».

В разделе «Чтения и письма» учитель должен попросить детей обозначить введение и основание части текста. В этой рубрике требуется написание рассказа, эссе, изложения. Ученики должны уметь писать повествовательные, описательные оценочные письма.

Навыки чтения учеников следует развивать двумя способами: 1) выразительное, правильное чтение; 2) понимание прочитанного, определение основной идеи, развитие осознанного чтения. Речь в пособии проводится в 3 этапа: 1) описывать словами то, что он слышит и читает; 3) говорить то, что он думает. Учитель должен стараться применять методы дискуссии, устного выступления, отчета, обсуждения, полемики, диалога и т.д.

Раздел «Словарного запаса» охватывает требования объяснение сложных слов, поиск синонимов, использование основных переносных слов в предложениях и т.д. В разделе «Подумай и ответь» предлагаются прочитать текст и поговорить о сходстве содержания с другим текстом, использовать жесты и выражения лица,

написать окончание текста, проверять соответствуют ли пословицы теме и другие проблемы.

В методическом пособии перечислены и объясняются некоторые технологии обучения, а также представлен план урока по каждой теме урока. В статье также разъясняется современная система оценивания в общеобразовательных школах – диагностические, формативные и суммативные оценивания.

Ключевые слова: учебник, методическое пособие, языковые правила, чтение и письмо, прослушивание, речь, введение, основанная и последняя часть текста, оценивание

Issues of teaching and analysis of 5 th grade Azerbaijani language textbook and methodical aids at the Faculty of Philology of schools

Summary

The subject “Analysis of Azerbaijani language and literature textbooks of secondary schools” is taught at the Faculty of Philology for students majoring in “Azerbaijani language teaching”. In the process of teaching this subject, students already gain pedagogical experience.

The set of textbooks on the Azerbaijani language for the 5 th grade consists of two books – a textbook and a methodical aid for teachers. Here is the teaching process for 6 sections. Reading and listening materials, speaking and writing activities in each section are related to the topic of this section. Language rules are classified as phonetics vocabulary, word formation, morphology, spelling of complex words, types of sentences according to purpose and intonation, punctuation marks in dialogues, etc. The texts in the textbook are characterized by scientific – mass and artistic content. An explanation of the words in italics is required within each text. In addition, the texts are followed by “Vocabulary”, “Reading and writing”, “Think and Answer”, “Research”, “language Rules”. In the “Reading and writing” section, the teacher should ask the children to identify the introduction and main parts of the text. In this section you are required to write a story, expressing an essay. Students must be able write narrative, descriptive, judgmental writing.

Student’s reading skills should be developed in two ways: 1) fluent, expressive, correct reading; 2) reading comprehension, identification of the main idea, the development of conscious reading. The speech in the manual is given in 3 stages: 1) to describe in words what he sees; 2) to narrate in his own words’ what he hears and

reads; 3) to speak what he thinks. The teacher should try to apply methods of debate, oral presentation, report, discussion, polemics, dialogue, dialogue, etc.

The “Vocabulary” section covers the requirements of explaining difficult words, finding synonyms, using real and figurative words in sentences, etc. In the “Think and Answer” section is required: read the text and talk about the similarity of the content with another text, use gestures and facial expressions, end the text, check whether the proverbs are relevant to the topic, and so on.

The manual lists and explains a number of learning technologies, and provides lesson plan for each lesson topic. Modern assessment system in secondary schools – diagnostic, formative and summative assessment are also explained in the article.

Key words: textbook, methodical aids, language rules, reading and writing, listening, consultation, introduction, main and last part of the text, evaluation

Rəyçi: dos. İ.Şəmsizadə

Azərbaycan dilində feili frazeoloji birləşmələr və onların tədrisi metodikası haqqında bir neçə söz

Azərbaycan dilində feili frazeoloji birləşmələr çoxluq təşkil edir. Bunların çox hissəsi feilə, az qismi isə başqa nitq hissələrinə ekvivalentdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilindəki frazeoloji birləşmələri iki qrup üzrə təsnifləşdirirlər: feili və şərti olaraq ismi frazeoloji birləşmələr. Şərti olaraq ona görə deyirik ki, onların bəzilərini zərf, sifət, sayla ekvivalent hesab etmək olar.

Feili frazeoloji birləşmələr iş, hal-vəziyyət mənasında olur. Əgər xəbər yerində işlənirsə, cümlədə özünə uyğun obyekt tələb edir. Bir neçə cümləni buna nümunə gətirək: Qadın qonşunun abırını ətəyinə bükdü. O artıq –əskik danışdığına görə Əkrəmin gözündən düşmüşdü, buna görə də ağzını yummaq lazım idi.

Feili frazeoloji birləşmələrin komponentləri, onları yaradan sözlər əksərən müstəqil leksik mənası olan kəlmələrdir. Lakin indi biz tərkibindəki sözlərdən birinin leksik mənası olmayan və ya tam arxaikləşmiş, dilimizin lüğət tərkibindən çıxan bəzi hallarda dialektlərdə işlənən feili frazeologizmlərə nəzər salaq:

Ac- yalavac qoymaq - hər şeydən məhrum etmək, var - yoxunu əlindən almaq, müflis etmək, dilənçi halına salmaq; - ac qoymaq; harsı - parsı bilməmək - danışığını bilməyən, kobud danışan (2, s.142); ağızdan yava; alığı aşırmaq - vəzifədən çıxarmaq, zərbə vurmaq, məğlub etmək (2, s.21); - gözdən salmaq, işini bitirmək; aranı saz eləmək - dostlaşmaq, yaxşı münasibətlər qurmaq, daha da mehriban olmaq; - arası düzəlmək, arası kök olmaq; arası kök olmaq - münasibətləri yaxşı olmaq; arata qoymaq - toxum səpməzdən əvvəl şumu suvarmaq; aratı çıxmaq - müəyyən dərəcədə quruyaraq səpin üçün münasib hala gəlmək; aratı qaçmaq - çox qurumaq (torpaq haqqında), lazımı dərəcəni keçmək; aşığı alçı durmaq - şanslı olmaq, çətinə düşmədən uğur qazanmaq (2,s.27); - işi düz gətirmək, bəxti gətirmək, rast gətirmək; təzərəyini qoparmaq - arxasınca düşüb qovmaq; atasını dalına şəlləmək - atasını yandırmək mənasında, yəni ağzının payını vermək; babalı boynuna - məsuliyyəti, günahı kiminsə üzərinə qoymaq; badalaq gəlmək (vurmaq) - mane olmaq, aldatmaq; birinin işini pozmaq, əleyhinə xəlvəti plan hazırlamaq; hiylə gəlmək, fırlıdaq işləmək; basaratı

* BDU. Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının dosenti.

bağlanmaq - duya bilməmək, kütləşmək, qafil olmaq; - gözləri bağlanmaq; baş gırləmək - 1) birtəhər keçinmək, çox kasıb yaşamaq; baş dolandırmaq; 2) vaxtını boş keçirmək, avaralanmaq; gününü sovmaq; bərəkətini qarayel aparmaq - uzun müddət gəlir əldə edə bilməmək; biğyağı vermək- 1) rüşvət vermək; 2) pay vermək; boğazı gavaşınla deşilib - gur, yüksək və qısqandırıcı səsle danışan adam haqqında deyilən ifadə; böyründə qırtıb oturmaq - dizinin dibini kəsdirmək; burnundan piltə-piltə gəlmək - etdiyi hər hansı bir hərəkətə görə sonralar əziyyət çəkmək, xeyrini görməmək, çox pis nəticələnmək, burnundan gəlmək, yediyini qusmaq; cərcənəyini ayırmaq - əzişdirmək, kötəkləmək, cəzalandırmaq (2, s.71); cidanı çuvalda gizlətmək - çoxlarının görüb - bildiyi mühüm bir şeyi gizlətməyə çalışmaq; cikinə-bikinə bələd olmaq - hərtərəfli, yaxından, dərinlən tanımaq; cövrünü çəkmək - hər əzabına dözmək, hər dərdinə, əziyyətinə qatlaşmaq; cökə pazı - hədsiz dərəcədə bərk, möhkəm, əyilməyən; kəpək qoz; cini tutmaq - gözlənilmədən əsəbiləşmək, heç nədən hirslənmək; keçiləri gəlmək; cini yatmaq - sakitləşmək, rahatlanmaq, əsəbi soyumaq; keçiləri dağılmaq; çax-çux eləmək - kiçik bir işlə məşğul olub gündəlik cüzi pul qazanmaq (2, s.73); çaq-çuq eləmək; çayın keçələtində at dəyişmək - bir işin həlledici mərhələsində həmin işi görən əsas adamı, yaxud vasitə və ya taktikanı dəyişmək; çevir tatı, ver tatı - eyni məzmunlu bir şeyi müxtəlif formalarda dönə-dönə təkrar etmək; çənəsinin çüyü çıxmaq - çox danışmaq; çənəsi düşmək; çər dəymək - xəstələnmək (heyvanlara aid); çilingə düşmək - bir şey üçün vaxtıdan tez sevinmək; çimir almaq - azacıq yatmaq, mürgüləmək; gözünün acısını almaq; çindanını boşaltmaq - ürəyində nə varsa, hamısını demək, çox danışmaq; dabbağda gönünə bələd olmaq - bir adamın keçmişinə və hər cür gizli işlərinə bələd olmaq, iç üzünü bilmək; dara-bara salmaq - səs - küy salıb aranı qarışdırmaq; darısını kola tökmək - eşidib-bildiyinin hamısını danışmaq; dəvədən yığılıb höt-hötü əldən qoymamaq - məğlub olsa da, özünü o yerə qoymamaq; dov gəlmək - üstün gəlmək, qarşısında dura bilmək, ayaqlaşa bilmək; güc gəlmək; düt deyincə vurmaq - sərxoş olanadək içmək.

Bu siyahını kifayət qədər uzatmaq olar. Lakin bunlar feili frazeoloji birləşmələrin ancaq müəyyən bir qismini təşkil edir.

Feili frazeoloji birləşmələri təsnifləşdirərkən belə bir mənzərənin də şahidi olmaq mümkündür ki, bu frazeologizmlərin bəzilərinin baş komponenti təkrarlardan da ibarət ola bilər. Bu üzdən onları 2 qrupa bölmək olar.

1) Birinci sözün, yəni baş komponentin təkrarlanması və ya həmin komponentin ikinci təkrarının ismin hallarından birində işlənməsi.

Əl-əl gəzmək – 1) bir şeyi hər yerdə axtarmaq; 2) gözəl bir şeyin insanlar tərəfindən fərqləndirilməsi, yüksək qiymətləndirilməsi; əldən -ələ vermək - birləşmək, ittifaqda olmaq; əldən -ələ düşmək - yayılmaq; əldən -ələ keçmək - yayılmaq, ələ keçmək; əl-əl axtarmaq - bircə-bircə axtarmaq, gəzmədiyi yer qoymamaq; ələyib-ələyib kəpəyinə qatmaq - yaxşı niyyətlə başladığı bir işi sonda korlayıb zay etmək; ağac - ağaca qoymaq - əleyhinə getmək, razılaşmamaq; ağıl-ağıla vermək - bir yerdə düşünmək, məsləhətləşmək; ağız-ağıza yatmaq - bir-birindən ehtiyatlanmaq tədbirli olmaq; ağızdan-ağıza düşmək - yayılmaq; - ağızdan ağıza gəzmək, keçmək; alt-altı, üst-üstə qoymaq - işi yarımçıq qoymaq; bayramdan-bayrama görünmək - gec-gec görünmək; baş-başa vermək - birlikdə olmaq, vəhdət; baş - başa gəlmək - konfliktə girmək, toqquşmaq; kəllə-kəlləyə gəlmək - intriqa, konflikt; üzə-üzə gəlmək - mübahisə, konflikt; bir-birini didmək - dava salmaq; cildən - cildə girmək - ikiüzlülük etmək; çiyin-çiyinə vermək - birləşmək, köməkləşmək; daşı daş üstə qalmamaq - hər şeyi dağılmaq; daşı daş üstə qoymamaq - məhv etmək; dava-dava demək - dava etməyə, vuruşmağa bəhanə axtarmaq; dildən - dilə düşmək - məşhurlaşmaq, şöhrətlənmək; dil-dil ötmək - bir şey barədə həvəslə danışmaq (2, s.90); dilim-dilim olasan, dilim - ağızdan qaçırdığı hər hansı sözə görə danışan adamın peşmanlığını bildiren ifadə; diri-diri qəbirə girmək - ölümlə nəticələnə bilən təhlükəli addım atmaq, riskə getmək; diş-dişə dayanmaq - münaqişə etmək; diş-dişinə dəymək - bərk üşümək; diz-dizə oturmaq - yaxın, səmimi olmaq; dizin-dizin süründürmək - çox əziyyət vermək; göz-gözə gəlmək - qarşılaşmaq, bir-birinə baxmaq; göz-gözə qalmaq - təkbətək, üz-üzə, ikilikdə qalmaq; göz-gözü görməmək - zil qaranlıq olmaq, heç nə seçməmək; haldan-hala düşmək - əhvalı tez-tez dəyişmək; hay-hayı gedib, vay-vayı qalıb - xəstə, zəif, əldən düşmüş; xala-xala oynamaq - 1) qeyri-müəyyənlik yaratmaq, süründürməçilik etmək; 2) əvəz-əvəz eləmək; ilim-ilim itirmək - yox etmək, öldürmək; köynək -köynək ət tökmək - dərin xəcalət hissi keçirmək; qan-qan demək - dava axtarmaq; qapı-qapı gəzmək - çox gəzmək, evdə oturmamaq; qırıla-qırıla qalmaq; kəsile-kəsile qalmaq; ötür-ötürə salmaq - süründürməçilik etmək, ləngitmək; pərən-pərən salmaq - dağıtmaq, birliyi pozmaq; soyub-soyub quyruğunda bıçağı sındırmaq - bir işi axıra çatdırmamaq; quru-quru qurbanın olum - sözdə hər şey edib, əməldə kənara çəkilmək; gəl-gəl deyir - zahiri görkəmi ilə diqqəti cəlb etmək; kürək-kürəyə vermək - bir-birinə arxalanmaq, əlbir olmaq; qabaq-qabağa qoymaq - qarşılaşdırmaq, tutuşdurmaq; malı-mala qatmaq - bəzi şeyləri yanlış olaraq eyniləşdirmək; mənəm-mənəm demək - öyünmək, lovğalanmaq; ovurdu-ovurdundan keçmək - çox arıq; ötür-ötürə salmaq - süründürməçilik etmək; özü-özünə, külü gözünə - özü öz başına iş açmaq; pazı-pazla çıxarmaq - bir problemi başqa

bir problemlə aradan qaldırmaq; sabah- sabaha salmaq - məqsədli şəkildə çox yubatmaq; söz-sözü gətirər - yeri gəlmişkən; sözdən söz çıxarmaq - deyilmiş sözü mənfi mənaya yozmaq; sözü söz olmaq - sözünün üstündə durmaq; sözü sözə calamaq - ara vermədən danışmaq; təbdən-təbə düşmək - halı dəyişmək; tükü-tükdən seçmək - diqqətli olmaq; üz-üzə gəlmək - döş-döşə gəlmək; üz-üzə qoymaq-qarşı-qarşıya gətirmək (2, s.79-101).

2) Birinci komponenti qoşa sözdən ibarət olur, daha doğrusu ya bir-birinə yaxın mənalı, ya da zidd mənalı sözlərin qoşa işlənməsi nəticəsində yaranır.

Təkcə əl-ayağı komponenti ilə başlanan kifayət qədər birləşmə saymaq olar; əl-ayağa dolaşmaq - mane olmaq; ayağı dolaşmaq; əl-ayağa düşmək - həyəcanlanmaq, narahat olmaq; təşvişə düşmək, kürkünə birə düşmək, canına birə düşmək; əl-ayağa salmaq - 1) həyəcanlandırmaq; 2) yalvartmaq; əl-ayağı bağlı olmaq - bir işi həll edə bilməmək, çarəsiz; əl-ayağı boşalmaq - həvəsi olmamaq, iş görə bilməmək; əl-ayağı çəkilmək - gediş-gəlişə son qoymaq; əl-ayağı soyumaq - həvəsi olmamaq; əli soyumaq; əl-ayağı sözünə baxmamaq - qocalıq və xəstəlik üzündən özünü idarə edə bilməmək, qeyri-iradi hərəkətlərə yol vermək; əl-ayağı sustalmaq - zəifləmək, taqətsizləşmək; əl-ayağı yerdən üzülmək; -1) son dərəcə təəccüblənmək, heyrət etmək; 2) çarəsiz qalmaq; əl-ayağı yığılmaq - əl-ayağı kəsilmək; əl-ayağına dolaşmaq - mane olmaq, iş görməyə qoymamaq; əl-ayağına döşənmək - təkidlə xahiş etmək, yalvarmaq; əl-ayağına düşmək - kiminsə qarşısında əyilmək, yalvarmaq; əl-ayağını bağlamaq - bir iş görməyə qoymamaq, hərəkət etməsinə imkan verməmək, mane olmaq; əl-ayağını bir yerə yığmaq; -1) pis yoldan çəkəndirmək; 2) evləndirmək; başını bağlamaq; əl-ayağını çəkmək - bir yerə gedib - gəlməmək, əlaqəni üzmək; ayağını kəsmək; əl-ayağını it yeyib - bacarıqsız, bir iş görərkən tez-tez xəta törədən adam haqqında işlədilən ifadə; əl-ayağını kəsmək - get-gələ imkan verməmək, mane olmaq, hərəkətini məhdudlaşdırmaq; əl-ayağını sazlamaq - hazırlamaq, hazırlıq görmək; əl-ayağını uzatmaq; -1) ölmək; 2) uzanmaq, yatmaq; əl-ayağını yemək - istəməmək, sevməmək, paxıllıq etmək; kobud rəftar; əl-ayağını yığışdırmaq - nizam-intizam yaratmaq, istədiyini etməyə qoymamaq, müəyyən çərçivəyə salmaq; əl-ayağını yığmaq; -1) fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq; 2) işin ən ağır və əsas hissəsini bitirmək, yekunlaşdırmaq; əl-ayaq açmaq - sərbəstləşmək, istədiyi kimi sərbəst hərəkət etmək; əl-ayaq altında qalmaq - sayılmamaq, adam yerinə qoyulmamaq; əl-ayaq çatmamaq - çox uzaqda olmaq, görə bilməmək, görüşmək mümkün deyil; əl-ayaq çəkilmək - gediş-gəliş dayanmaq, sakitlik; əl-ayaq eləmək - hazırlıq görmək, cəld tərpənmək; əl-ayaq qoymaq; -1) inanca görə, bərk qorxmuş adamın başına dua oxumaqla əl çəkmək və bununla da qorxunu candan çıxarmaq; 2)

qıza, qadına pis niyyətlə yanaşmaq; əl-ayaq tərپətmək - cəld işləmək, əldən iti; əl-ayaq vermək - vacib olan bir işə kömək etmək; əldə - ayaqda hərlənmək- yan-yörədə dolaşmaq; əldə-ayaqda işləmək - başqalarının yanında xırda işlərlə məşğul olmaq; əldə-ayaqda qalmaq – sayılmamaq (2, s.104-122).

a) İndi isə hər iki komponenti oxşar, eyni və ya biri leksik mənaya malik, o birisi heç bir mənə ifadə etməyən qoşa sözdən ibarət frazeologizmləri izləyək.

Əhd-peyman bağlamaq - sədaqət and içmək, daim birlikdə olacaqları barədə öhdəlik götürmək; ələk-vələk eləmək - çox axtarmaq; əl-ətəyi çəkilmək - uzaqlaşmaq; əl-ayağı çəkilmək; abır - həya saxlamaq - həya etmək, nüfuzunu qorumaq; abır-həyanı itirmək - həyasızlaşmaq; pərdəni götürmək; ar-namusu yemək - həyasızlaşmaq, utanmamaq; azar-bezarını tökmək - neqativini tökmək; baş-beyni getmək - fikrini səs-küydən cəmləşdirə bilməmək; səs-küy salmaq - hündürdən danışmaq, əylənmək; baş-beynini yemək - öz təsiri altına salmaq; bənd-bərəni bağlamaq - hər tərəfi kəsmək; çala-çuxur saymaq - maşını pis sürmək; çalın-çarpaz dağ çəkmək - divan tutmaq; çək çevirə düşmək - çətin vəziyyətə düşmək; çək-çevirə salmaq - məsələni uzatmaq, mübahisə etmək; çığır-bağır salmaq - etiraz bildirmək; hay-küy qaldırmaq; dağa-daşa düşmək - gümanı gələn hər yeri gəzmək, axtarmaq; dağa-daşa salmaq - əsas mahiyyətdən yayındırmaq; daş qayaya rast gəlib - özündən də tərs, inadkar; dildə-dişdə dolaşmaq - dilə-dişə düşmək; dildən-ağızdan düşməmək - dillər əzbəri olmaq, unudulmamaq; dil-dodağı kilidləmək - danışmağa taqəti olmamaq; dilə-dişə düşmək - adı çıxmaq; dili-ağzı qurumaq - təəccüb etmək, dili tutulmaq; dilim-ağzım qurusun - bir şey haqqında bəd ehtimal söyləyərkən işlədilən ifadə; əl-qol atmaq; 1) əsəbi jestlər etmək; 2) çabalamaq; əl-qolu açılmaq - sərbəst hərəkət etmək, asudəliyə çıxmaq; əl-qolunu bağlamaq - məhdudiyyət qoymaq; əl-qolunu oynatmaq - əl-qol atmaq; əl-qolunu ölçmək - əsəbi halda, həyəcanla danışmaq, fitnə-fəsad salmaq - araya nifaq salmaq; göz-qaşını oynatmaq - əzilib-büzülmək; hal-əhval tutmaq - salamlaşmaq, halını soruşmaq; haray-həşir salmaq- səs-küy yaratmaq; hay-haray salmaq - narazılıq bildirmək; dinə-imana gəlmək - imana gəlmək; ipə-sapa yatmamaq - yola gəlməmək, nəsihəti dinləməmək; qaş-göz oynatmaq - qaş-göz atmaq; qol-budaq atmaq - inkişaf etmək, şaxələnmək; qol-qanad vermək - ruhlandırmaq; qol-qanadı açılmaq - sərbəstləşmək; qol-qanadı sınıb yanına düşmək - ruhdan düşmək; nə insi var, nə cinsi - qeyb olmaq, yoxa çıxmaq; nə izi var, nə də tozu - tamamilə yerli-dibli yoxa çıxıb; nə ucu var, nə bucağı - çox geniş, hüdudsuz; odun-alovun içindən çıxmaq - təhlükədən, bəladan qurtarmaq; ömrü-günü qara gəlmək - həyatı hədsiz ağır keçmək; sıxma-boğmaya salmaq - qısmə-boğma, divara dirəmək; sir-sifətindən cin yağmaq - üz-gözündə biclik əlaməti olmaq; şir

sifətindən zəhrimar yağmaq - qaşqabaqlı mısmırıqlı; sır-sifətini turşutmaq - qaşqabaqlı, əsəbi sifətli; lüt-üryan qalmaq - varı-yoxu əlindən çıxmaq; norla şora fərq qoymamaq-fərqləndirə bilməmək; lat-lüt qalmaq - tamam yoxsullaşmaq; oddan - alovdan keçmək - çətinliklərdən keçmək; özünü dağa - daşa vurmaq - bir işi üçün fədakarcasına çalışmaq; saç - saqqalına qar yağmaq - saçları ağarmağa başlamaq; var-dövləti başından aşmaq - pulu çox olmaq; yol - iz bilməmək - davranış və hərəkətini bilməmək; yorğan-döşəkdən durmaq - sağalmaq.

b) Komponentləri zidd mənalı, antonim sözlərdən ibarət feili frazeologizmlər də kifayət qədər çoxluq təşkil edir:

Yuxarı baxıram, bığdır, aşağı baxıram saqqal - iki imkandan birini seçmək zərurətində qalmaq; ağır - yüngül eləmək - yoxlamaq, ölçüb-biçmək; alt-üst vurmaq - artıq-əskik danışmaq; altdan-üstədən danışmaq -nala-mıxa vurmaq; artıq-əskik danışmaq - danışarkən əndazəni aşmaq; aya-günə dönmək - gec-gec görünmək; baş-ayaq salmaq - qarışıq salmaq; baş-ayaq vurmaq - çaşmaq, nə dediyini bilməmək; böyük-küçük tanımmamaq - ədəbsiz olmaq; ağsaqqal-qarasaqqal tanımmamaq - başqalarına hörmət etməmək; böyük-küçük yeri bilmək - ədəb-ərkan sahibi olmaq; dalına-qabağına baxmamaq- ehtiyatlı olmamaq; dalını-qabağını düşünməmək - emosional danışmaq; dal-qabaq vurmaq - dolaşmaq danışmaq, nə dediyini bilməmək; eninə-uzununa ölçmək - veyillənmək, boş-boş gəzmək; xeyrə-şərə yaramaq - başqalarının dərdinə şərik olmaq; xeyrini-şərini bilməmək - yaxşı ilə pisi, zərərle xeyri ayırmamaq; irəlisini-gerisini fikirləşmək - atacağı addımı təhlil etmək; isti-soyuq görməmək - çətinlik görməmək, bərkə-boşa düşməmək; o atlı olub, mən piyada - «çox axtarıram, amma tapa bilmirəm»; ögey-doğmalığ salmaq - eyni şeyə fərqli münasibət göstərmək; sağ-solunu tanımmamaq - heç kimi saymamaq; sağa-sola əsmək - bir qərara gələ bilməmək, tərəddüd etmək; sağa-sola səpələmək - pulu, mal-dövləti dağıtmaq, israfçılıq; sağına-soluna keçmək - yaltaqlanmaq; sağ-soluna göz gəzdirmək - diqqətlə baxmaq, ehtiyatlılıq; o yan-bu yanına keçmək - o tərəf-bu tərəfinə keçmək; get-gələ düşmək - süründürməçiliklə qarşılaşmaq; nə ağ deyir, nə qara - susmaq, danışmamaq; nəfəsi yalanla gedib-gəlmək - davamlı yalan danışan; odla su arasında qalmaq - çıxılmaz vəziyyətə düşmək; orda oturma, burda otur - birinə həddən artıq diqqət, hörmət göstərmək; saçının birini ağ, birini qara hörmək - həyat yoldaşını tez itirsə də çətinliyə dözmək, namusla yaşamaq; sağ əli ilə sol qulağını qaşmaq - qısa, kəsə yolu qoyub uzaq yolla getmək; söz aparıb - gətirmək - iki tərəfin məlumatlarını bir-birinə çatdırmaq; sözünün dalını-qabağını bilməmək - fikirləşmədən, yersiz danışmaq; təzə gəldi bazardan, köhnə düşdü nəzərdən-dəyərini itirmək; vardan-yoxdan keçmək - varından, dövlətindən keçmək; var-

yoxunu xoruza yükləmək - soymaq, talamaq; yerdən göyəcən razı qalmaq - həddən artıq razı olmaq; yerə-göyə sığmamaq - çox sevinmək; yer-göy qan ağlamaq - fəlakətlə üzləşmək; yer-göy tutmamaq - lap çox miqdarda, yerləşməmək; yerin altını da bilir, üstünü də - hər şeydən məlumatlı; yerlə-göylə əlləşmək - fədakarcasına çalışmaq; yersiz gəldi, yerli qaç - özünə aid olmayan bir şeyə zorla sahib olmaq; zildən bəmə salmaq - sakitləşdirmək;

Feili frazeoloji birləşmələrin müəyyən bir hissəsi səs təqlidi əsasında yaranan yamsılamalardan ibarətdir:

Çaq-çuq eləmək - bir təhər qazanmaq; diğ-diğ salmaq - narazılıq, söz-söhbət yaratmaq oydu-hoyduya götürmək - dolamaq, məsxərəyə qoymaq; hırla-zırı qanmamaq - heç nədən başı çıxmamaq, kəmsavad; laqqırtı vurmaq - boş, mənasız danışmaq; qəhqəhə çəkmək - ürəkdən gülmək; cəh-cəh vurmaq - gözəl səsle nəğmə oxumaq; fırt eləyib burnundan düşmək - oxşamaq, tam bənzəri olmaq mənasında; fıs çıxmaq - ümidi doğrulmamaq, gözlənilən nəticəni verməmək; qulağı cingildəmək - haradasa haqqında danışıldığını hiss etmək; tirtap düşmək - bərk yatmaq - daş kimi düşmək; uf demədən – vecinə almadan.

Feili frazeoloji birləşmələrdə təsdiq və inkarlığın ifadəsinə gəlincə, demək lazımdır ki, bunlardan bir qismi həm təsdiq və inkarda, digərləri yalnız inkarda, bir hissəsi isə təsdiqdə işlədirlər;

1) Həm təsdiqdə, inkarda işlənən frazeoloji birləşmələr. Məsələn, ağılım kəsmək - ağılım kəsmir, başı çıxmaq - başı çıxmamaq, baş qoşmaq - baş qoşmamaq, ağız-ağıza vermək - ağız-ağıza verməmək, ağız - burnunu əymək , hesab çəkmək - hesab çəkməmək, hay-həşir salmaq - hay-həşir salmamaq, xam xəyala düşmək -xam xəyala düşməmək, hüququnu tapdalamaq - hüququnu tapdalamamaq, korluq çəkmək - korluq çəkməmək, kölgə salmaq - kölgə salmamaq, muradı hasil olmaq - muradı hasil olmamaq, minnət qoymaq - minnət qoymamaq və s.

2) Ancaq təsdiqdə olan frazeoloji birləşmələr: işə keçirmək, iş kəsmək, işi dağ eləmək, işi daşdan keçmək, it aparın olsun, it də getdi, ip də, iynə ilə gor qazmaq, kəfənin boynuna dolamaq, kələfin ucunu itirmək, kefinə soğan doğramaq, kölgəsində daldalanmaq, qurşağın altını bərkitmək, qurd quzuyla otlayır, qurbağa gölünə daş atmaq, qulpundan çıxan, mitilinə döşəmək və s.

3) Ancaq inkarda olanlar: heç bir çərçivəyə sığmamaq, heç yanından ötməyib, hülqumu olmamaq, xan ilə plov yemir ki, bıqı yağa batar, it də tamah salmaz, iyi burnundan getməmək, ölüb qəbirə girmir, özünü o yerə qoymamaq, özünü sındırmamaq, söz batmamaq, söz çatdırmaq olmur və s.

Feili frazeoloji birləşmələr feillərə yaxınlaşırlar. Onlar qrammatik cəhətdən feillərin bir çox xüsusiyyətlərini özlərində cəmləşdirdikləri üçün bu özəlliyə malikdirlər.

Feili bağlamalar, başqa sözlə desək, feilə əlavə olunan və onları izah edən birləşmələr zamanı, tərzü və s.-ni göstərməklə kifayətlənir, onun şəkilçiləri feillərlə yanaşı, frazeoloji birləşmələrə də artırılır. Cümləni sintaktik təhlil edərkən feili bağlama şəkilçili frazeoloji feili birləşmə bütöv halda götürülür. Məsələn, sipər çəkib //çəkərək// çəkə-çəkə// çəkmədən; əyri yola düşüb //düşmədən //düşmək; iynə ilə qazıb//qazaraq// qaza-qaza; kreslodan yapışaraq // yapışib //yapışarkən; köynək-köynək tət təküb// təkərək və s. Göründüyü kimi, cümlədə və nitqdə yerindən asılı olaraq bir frazeoloji birləşmə bir neçə feili bağlama şəkilçisi qəbul edə bilər. Amma birləşmənin semantik mənası eyni ilə qalır. Bu birləşmələrdən bəziləri müstəqil olub semantik əlaqəyə girməyə ehtiyacı olmayanlardır ki, heç bir əlavə söz də tələb etmirlər, birbaşa cümlə üzvünün məna yükünü daşıya bilirlər. Məsələn, bir ağacda oturub min budağı silkələmək, bilmədiyi şeyə qurd düşər, əldə-ayaqda hərlənmək, xəncər-bıçağa çıxmaq və s.

Bəzi frazeoloji birləşmələr istər-istəməz tamamlıq tələb edir. Məsələn, xəyri dəymək, xəbər almaq, itin sözünü demək, köynəkdən keçirmək və s.

Feili frazeoloji birləşmələr də feili sifət şəkilçiləri qəbul etmiş sabit birləşmələrdir. Feili sifətə və feili sifət tərkiblərinə çox bənzəyirlər. Bənzəyişlərinə baxmayaraq fərqli xüsusiyyətlərə malikdirlər. Çünki onlar feillərdən fərqli olaraq fərqli frazeoloji kateqoriyadan düzəlmişlər. Ona görə də həm feili sifətlərdən, həm də feili sifət tərkiblərindən fərqlənirlər. Məsələn, qab dibi yalayan, kürəyini yerə vuran, sir-sifətindən cin yağın, şabalıddan yağ çıxardan, yumurtadan yun qırın, şeytana papiş tikən, süpürgə çəkilməmiş, süzgəcdən keçirilmiş, könlü odlara salınmış və s.

Feili sifətlər əsasən təyin vəzifəsində işləsələr də cümlə üzvü kimi, bəzən substantivləşə bilirlər. Substantivləşib ismə aid xüsusiyyətləri özlərində daşıyır və onun yükünü öz boyunlarına çəkirlər. Eləcə də, feili sifət frazeoloji birləşmələri bəzən cümlələrdə substantivləşirlər. Çox vaxt qoşmalarla bir yerdə işlənərək təyindən başqa cümlə üzvü ola bilirlər. Bir neçə cümlə misalında bu xüsusiyyətlərə nəzər yetirək:

1. Közü söndürüb külü ilə oynayan mən deyiləm, sən sən.
2. Rauf qızın könlünü alan kimi soyumuş münasibətlər əriməyə başladı.
3. Qurşağının altını bərkidən kimi ayağa qalxıb qapıya yaxınlaşdı.
4. O qədər çürükçüdür ki, qurdalayıb qurdunu çıxaracaq qədər hər işə qarışmış rahatlığı pozur.
5. Onunla alver eləmə, dədəsinin qiymətini üstünə qoyandır.

Frazeoloji məsdərlər və frazeoloji məsdər tərkibləri termini ilə tanınan birləşmələr feili frazeoloji birləşmələrin 90 faizini təşkil edir desək, yanlışdır. Əslində bunlar feil kimi qəbul edilir, məsdər tərkibi hesab olunur. Frazeoloji məsdər feillə ekvivalent olan və çox vaxt təsdiq və inkarda işləyə bilən məsdər formalarıdır. Bunlar cümlədə yalnız məsdər formasında deyil, yeri gələndə cümlənin bir üzvü və ya söz birləşməsinin tərəflərindən biri kimi çıxış edir.

1. Məsələn, Məqsədi aydın idi: dədəsinə vurmaq. 2. Dəftəri qara gündə yazılmaq buna deyirlər. 3. O qədər hər işi mürəkkəbləşdirir ki, adama elə gəlir ki, dənizi çömçə ilə boşaltmaq istəyir. 4. Dörd divar arasında qalmaqdan bütün psixoloji durumum pozulub, insanlardan qorxmağa başlamışam. 5. Xəcalətindən çıxmaq mənə borc olsun.

Bəzi məsdər tərkibli frazeoloji birləşmələrin isim formaları da geniş yayılmışdır. Bu formalar sabit frazeoloji məsdərlərə - ma, - mə, şəkilçilərinin artırılması ilə düzəldilir. Məsələn, aşağıdakı cümlələrdə bu dəyişikliklərə nəzər yetirək:

1. İlkinin ikiüzlülüüyü, körpü altından dəyirman tikməsi qızın heç xoşuna gəlmədi. 2. Bu qədər qaçqını düşmənin küçələrə salması nə dərəcədə düzgündür, nə vaxta kimi haqq-ədalət ayaqlar altında tapdanacaq?! 3. Sevgilisinin qəlbine yol tapması üçün gecə-gündüz usanmadan plan cızır, xəyallar qururdu. 4. Onun söz arasına söz qatmasından gözüm su içmədi; şübhələrim daha da artdı. 5. Oğlunun ürəyinin daşa dönməsinə görə ana çox əzab çəkirdi.

İndi isə keçək feili frazeoloji birləşmələrin yeni metodlarla tədrisi məsələsinə. Bu mövzunu tədris edərkən bir neçə yeni metod vasitələrindən istifadə etmək yerinə düşər.

Məsələn, götürək (“anlama”) adlanan metodu. Burada başlıca məqsəd anlayışın ortaya çıxarılmasıdır. Hər hansı bir mənanı, daha doğrusu, frazeoloji birləşməni tapmaq üçün ona yaxınmənalı sözlər və ifadələr sadalanır. Bu metod bir növ tapmaca xarakterlidir. Məsələn, ağılına gələni danışmaq ifadəsini keçmək üçün müəllim ona yaxın mənalı olan sözləri tələbələrə sadalatdırır. Tələbələr danışığına fikir verməmək, düşünmədən danışmaq, nə gəldi danışmaq, başboğazlıq etmək kimi ifadələri nümunə göstərilir. Bu yerdə müəllim “sözü bişirmədən ağızından çıxarmaq” frazeoloji birləşməsinə də öncə söylədiyinə sinonim kimi təqdim edir və yaxud başqa nümunələrə baxaq: boğazını yırtmaq – ucadan və əsəbi danışmaq, qışqırmaq, bir şey haqqında təkrar-təkrar və səmərəsiz yerə danışmaq; addımını kənara qoymamaq – yanlış işdən, hərəkətdən çəkinmək, müəyyən çərçivədə davranmaq, cızığından çıxarmamaq və s.

Götürək söz assosiasiyasıları metodunu: hər hansı bir feili frazeologizmi müəllim lövhədə qeyd edir. Sonra hər tələbə bu birləşməyə ekvivalent olan ifadələri yazı taxtasında yazır. Ən sonda bu cavablar müqayisə və təhlil edilir. Buradan da əsas

məna, ideya ortaya çıxır. Məsələn, can qoymaq feili frazeoloji birləşməyə tələbələr bu ekvivalent ifadələri yazı bilərlər: əzab-əziyyət, cəfa çəkmək, əlindən gələni əsirgəməmək, dəridən- qabıqdan çıxmaq, ürəyini qoymaq, külüng çalmaq, sümük sındırmaq, canını çürütmək və s. Bu ekvivalent birləşmələri bir ideya və məna birləşdirir: çətinliklə bir şeyi əldə etmək, bütün yükün və ağırlığın altına girmək. Digər bir nümunəyə baxaq: abırdan salmaq – rüsvay etmək, biabır etmək, aşağılamaq, nüfuzdan salmaq, adamlıqdan salmaq, başqa sözlə, “itin sözünü demək” və s.

Klaster üsulu da bu mövzunun tədrisi üçün maraqlıdır. Müəllim lövhədə bir daire çəkir. Mərkəzdə hər hansı bir feili frazeoloji birləşməni yazır. Tələbələr əsas anlayışla bağlı mümkün qədər çox söz və ifadələr yazırlar. Bu proses, əvvəlcədən təyin edilmiş müəyyən bir vaxt, zaman ərzində baş verir. Vaxt bitəndən sonra xətlərlə birləşdirilir. Müzakirələr, ümumiləşmələr aparılır. Məsələn, dairənin içərisində “baş-göz eləmək” ifadəsi yazılır, yəni evləndirmək mənasında. Tələbələr bu vaxt yazı taxtasında əl-ayağını bir yerə yığmaq, başını bağlamaq, ayağını kəndirləmək, başını bənd etmək ifadələrini yazı bilərlər. Yaxud “bu gün sabaha salmaq” ifadəsinin qarşılığında qəsdən süründürmək, gecikdirmək, ləngitmək, ağızını boza vermək, ağızını dağa-daşa salmaq, ötür-ötürə salmaq, sabah-sabaha salmaq birləşmələrini yazmaq olar. Bu nümunələri çox uzatmaq olar. Lakin konkret demək lazımdır ki, bütün frazeoloji birləşmələr, o cümlədən feili frazeologizmlər öz məna yükü, sanbalı, emosiya daşıyıcılığı ilə çox rəngarəng və maraqlıdır. Bu birləşmələrdə hər bir xalqın milli, mənəvi dəyərləri, adət və ənənələri, genetik xarakteristikası öz əksini tapın.

Ədəbiyyat:

1. Ağamusa Axundov. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1979
2. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı: Altun kitab MMC, 2015
3. Aygün Qurbanova. İngiliscə –azərbaycanca frazeoloji birləşmələr. Bakı: Alatoran Yayınları, 2017
4. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978
5. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1982
6. Yusif Seyidov. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı: Bakı Universitetinin Nəşriyyatı, 1992
7. Məmmədov N.Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1980
8. Müasir Azərbaycan dili. I cild. Bakı: Elm, 1978

Несколько слов о глагольных фразеологических сочетаниях и методах обучения
на азербайджанском языке

Резюме

В азербайджанском языке большинство фразеологизмов эквиваленты глаголу, а небольшое количество – другим частям речи. Глагольные фразеологические соединения употребляются в смысле работы, ситуации. Хотя большинство составляющих их компонентов являются лексическими словами, одно из содержащихся в них слов может не иметь лексического значения. Есть даже глагольные фразы, возникающие в результате повторения основного компонента или параллельной обработки слов с похожими и противоположными значениями.

Есть некоторые глагольные фразеологические сочетания, которые могут использоваться как в утвердительном, так и в отрицательном смысле, но есть и такие, которые используются только для подтверждения или только отрицания.

Глагольные фразеологические составы приближаются к глаголам. У них есть эта особенность, потому что они грамматически сочетают в себе многие особенности глаголов. Деепричастия, то есть соединения, которые добавляются к глаголу и объясняют их, не ограничиваются временем, стилем и т.д., его суффиксы добавляются к глаголам, а также к фразеологическим соединениям. Некоторые из этих соединений напрямую могут быть членами предложения. Глагольные фразеологические сочетания, которые принимают суффиксы причастий, очень похожи на причастия и составов причастий, но имеют разные особенности. Потому что, они отличаясь от глаголов, образовались от фразеологической категории.

Фразеологические инфинитивы и составы фразеологических инфинитивов имеют множественное число и используются как для подтверждения, так и для отрицания.

В полной мере будет реализовано использование новых методов обучения, таких как понимание, словесные ассоциации, кластеры и другие методы в обучении глагольных фразеологических сочетаний. Эта новая методика также имеет свои преимущества в учебном процессе.

Ключевые слова: Глагольные фразеологические сочетания, метод, методика, подтверждение, отрицание, учебный процесс, грамматическая особенность.

A few words about verb phraseological combinations and their teaching methods
in the Azerbaijani language

Summary

In the Azerbaijani language, most of the phraseological combinations are equivalent to the verb, and a small number are equivalent to other parts of speech. Verb phraseological compounds occur in the sense of work, situation. Although most of the components that make them up are lexical words, one of the words they contain may not have a lexical meaning. There are even verb phrases that arise through the repetition of the main component or the parallel processing of words with similar and apposite meanings.

There are some verb phraseological compounds that can be used in both affirmative and negative, but there are also those that are used only in affirmation or only in negation.

Verb phraseological compounds approach verbs. They have this feature because they grammatically combine many features of the verb.

Verb conjunctions, that is compounds that are added to a verb and explain them, are not limited to the time, style, etc., its suffixes are added to the verbs as well as to phraseological compounds. Some of these compounds can be members of the sentence directly. The adjective suffixes adopted by the adjective and the adjective components, but have different features. Because they are made up of a different phraseological category than verbs. Phraseological infinitives are plural and are infinitive forms that can be accepted as verbs and used in affirmation and denial.

The use of new teaching methods such as comprehension, word associations, clusters and other methods in the teaching of verbal phraseological combinations would be fully realized,

Key words: verb phraseological compounds, method, methodology, affirmation, denial, teaching process, grammatical feature.

Rəyçi: dos. İradə Şəmsizadə

Обучение русской фразеологии студентов-азербайджанцев

Фразеология и фразеологически связанные значения слов занимают особое место в формировании русской речи студентов-азербайджанцев. В то же время правильное употребление в речи предусмотренных программой фразеологизмов связано с большими трудностями. Основные трудности в практическом усвоении фразеологизмов русского языка обуславливаются межъязыковой интерференцией. Это связано, в первую очередь, с тем, что при обучении неродному языку фразеологизмы являются камнем преткновения, они непередаваемы на родной язык, занимают особое место в лексике любого языка. Следовательно, актуальность проблемы исследования очевидна и бесспорна.

Фразеология как лингвистическая дисциплина в вузе начала изучаться с 70-х годов XX столетия. Ее включение в качестве самостоятельного раздела в вузовскую программу по русскому языку повысило познавательную-практическую направленность курса, способствовало повышению интереса студентов к русскому языку как учебному предмету.

Из факта самостоятельности методики лексики и фразеологии как области методики преподавания русского языка вытекают задачи научной разработки целей изучения лексики и фразеологии в вузе, принципов отбора лексикологических, фразеологических понятий и объема сведений о них, принципов и методов формирования учебно-языковых лексикологических и фразеологических умений.

В создавшихся условиях проблема способов активизации фразеологизмов русского языка в национальной вузовской аудитории приобретает особую актуальность и становится важнейшим направлением современных научных исследований.

Анализ психолого-педагогической литературы свидетельствует о том, что способы активизации фразеологических единиц (ФЕ) русского языка в речи азербайджанских студентов специально не исследовались.

Перспективу дальнейшей исследовательской работы мы видим в поиске новых нестандартных подходов в активизации ФЕ русского языка в национальной

* BDU. Filologiya fakültəsinin tədris işləri üzrə dekan müavini, dosent.

аудитории. Среди них важнейшей представляется разработка многоуровневой учебно-методической программы, направленной на развитие активной познавательной деятельности студентов.

Согласно задачам нашего исследования, мы отдаем предпочтение проблемам формирования коммуникативной компетенции студентов национальных групп, которая включает в себе целенаправленное изучение таких лингвистических единиц, как фразеологические единицы. Целенаправленное изучение фразеологизмов позволит расширить познание студентов, связанные с лингвистической системой русского языка, а употребление фразеологизмов обогатит речь студентов-азербайджанцев точными образными выражениями, заставит задуматься об исторических явлениях в русском языке, почувствовать своеобразие и яркость русской культуры.

В русистике до сих пор нет единого мнения о классификации, определении сущности и содержания фразеологии. Ни по одному из вопросов о месте фразеологии и понятии ФЕ у ученых нет единого мнения. Разные точки зрения по проблемам фразеологии влияют на отбор ФЕ для изучения в школе. Мы опираемся на определение Н.М.Шанского и используем его в лингводидактических целях: «Фразеологический оборот - это воспроизводимая в готовом виде единица языка, состоящая из двух или более ударных компонентов словного характера, фиксированная по своему значению, составу и структуре» (2, 8).

Фразеологизмы существуют в языке как особые семантические образования, которые свидетельствуют о потребностях языка в выражении целостных смысловых структур, которые обладают особой выразительностью и могут успешно использоваться в устной и письменной речи.

Для обеспечения понимания и усвоения фразеологических единиц выделяются следующие аспекты работы с ФЕ:

- 1) организацию восприятия нового материала учащимися;
- 2) использование доказательных приемов объяснения;
- 3) работу с учебником.

В методике обучения русской фразеологии в национальной аудитории выделяют следующие способы семантизации: 1) средствами русского языка; 2) средствами родного языка; 3) средствами наглядной семантизации.

Развивая у учащихся умение соотносить содержание и форму своих высказываний, эти упражнения дисциплинируют мышление, обостряют чувство

языка, приучают гибко пользоваться ими, выбирая из нескольких речевых вариантов один наиболее подходящий для данных условий речи. Они повышают речевую культуру студентов и через нее - культуру их поведения в целом.

Предлагаемая система упражнений по совершенствованию лексико-фразеологических умений по русскому языку студентов-азербайджанцев представляет собою совокупность практических работ, обеспечивающих закрепление теоретических знаний, применение этих знаний на практике и совершенствование умений в области лексики, фразеологии, грамматики, орфографии, пунктуации.

Основные трудности усвоения фразеологии: связаны с существенными различиями между ФЕ контактирующих языков, со спецификой ФЕ в самом русском языке (например, в русском языке существует более двадцати определений ФЕ), так и межъязыковой лексико-семантической интерференцией. ФЕ непереводимы и цельнооформленны, эквивалентные ФЕ русского языка почти не встречаются в азербайджанском языке. Это требует создания фразеологического минимума для каждой аудитории и обеспечения дидактическим материалом по фразеологии. При разработке методической системы необходимо учитывать семантическую природу каждой ФЕ, ее лексическую сочетаемость и значение.

Следует выделить основные трудности усвоения русской фразеологии: «а) незнание семантики и правил употребления ФЕ в речи; б) трудности, связанные с бедным лексическим запасом учащихся; в) межъязыковая лексико-семантическая интерференция» (1, 15).

Наиболее эффективным оказался метод семантизации ФЕ средствами русского языка. В этот метод входят следующие методические приемы: толкование на русском языке, использование синонимов и антонимов, составление предложений с данной ФЕ. Перевод как метод объяснения значений фразеологизмов используется лишь в отдельных случаях.

Для методики преподавания русского языка в азербайджанской аудитории большое значение имеют данные сопоставительно-типологического анализа ФЕ русского и родного языков студентов. Без использования данных сопоставительного анализа фразеологизмов родного и русского языков трудно сформировать у студентов навыки осознанного использования ФЕ в различных условиях речевого общения. Необходимым условием успешного обучения следует считать последовательное использование сопоставительных данных

контактирующих языков.

Отобранные фразеологизмы по своей семантике и сочетаемости, по грамматическим признакам не совпадают с ФЕ азербайджанского языка. Например, русскому фразеологизму стреляный воробей в азербайджанском языке соответствует фразеологизм – *dünya götmüş* (букв. мир много видевший), медведь на ухо наступил – *ağır eşidən* (букв. плохо слышащий) и т.д.

Наиболее эффективным оказался метод семантизации ФЕ средствами русского языка. В этот метод входят следующие методические приемы: толкование на русском языке, использование синонимов и антонимов, составление предложений с данной ФЕ. Например: Набрать в рот воды (набрать в рот воды, значит разговаривать невозможно, отсюда вытекает значение - молчать). Делать из мухи слона (настолько преувеличить, что превращать маленькое насекомое в такое огромное животное, как слон).

«Перевод как метод объяснения значений фразеологизмов используется лишь в отдельных случаях. Например, фразеологический оборот «гнаться за двумя зайцами» (эквивалент в азербайджанском языке “*bir əldə iki qarpız tutmaq*”) означает не то, что бегать за двумя зайцами, а пытаться одновременно достичь двух различных целей, стремиться выполнить два разных дела» (1, 17).

В условиях отсутствия русскоязычной среды основным приемом овладения ФЕ, обогащения речи и формирования навыков употребления ФЕ в устной и письменной речи является выполнение языковых и речевых упражнений, составленных с учетом межъязыковой и внутриязыковой интерференции. При разработке упражнений по обучению ФЕ учитывались следующие факторы: основное внимание уделялось развитию устной речи, изучение фразеологизмов связывалось с грамматическим материалом, т.к. студенты должны усвоить не только семантику, но и нормы грамматической и лексической сочетаемости ФЕ.

Литература

1. Магарамова Ш.А. Обучение русской фразеологии учащихся-азербайджанцев 5-9 классов в диалектных условиях Республики Дагестан. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. Махачкала, 2011. 23 с.
2. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. М., 1985. 160 с.

Xülasə

Azərbaycanlı tələbələrin rus nitqinin formalaşmasında frazeologizmlər xüsusi yer tutur. Rus dili vasitələrinin köməyi ilə frazeoloji vahidlərin semantikləşməsi metodu səmərəli metod hesab olunur. Bu metod vasitəsilə frazeoloji vahidin rus dilində izahı verilir, antonim və sinonimlərdən istifadə olunur, həmin frazeoloji vahiddən istifadə etməklə cümlələr qurulur.

Açar sözlər: Azərbaycanlı tələbə, rus nitqi, frazeoloji vahid, semantikləşmə metodu, antonim və sinonimlər.

Summary

Phraseological idioms have a special place in the formation of Russian speech of Azerbaijani students. The method of semanticization of phraseological units with the help of Russian language tools is considered an effective method. This method explains the phraseological unit in Russian, uses antonyms and synonyms, builds sentences using this phraseological unit.

Keywords: Azerbaijani student, Russian speech, phraseological unit, semantic method, antonyms and synonyms.

**FİLOLOJİ TƏDQIQLƏR:
AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT
ƏDƏBİYYATI VƏ DİL MƏSƏLƏLƏRİ**

məqalələr toplusu

“OPTİMİST” MMC çap mərkəzi.

Bakı. 2021

Formatı: 70x100 ¹/₁₆

Tiraj: 300 ədəd

Həcmi: 7 çap vərəqi

Hazır diopozitivlərdəndən çap olunmuşdur.